राघवपांडवीयटीका
सारचंद्रिकाख्या

२३४

॥ इत्यावश्यकसिद्धान्तप्रदर्शनपरिष्कृताम् ॥ रामधर्मोक्षजकथामप्याख्यातुमातन्वे रत्ने ॥ १ ॥ श्रीगुरुभ्यो
नमः श्रीः ॥ रत्ना। उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणं। वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः इति विष्णुपुरा
णात् भारतमंडलस्य भरतवर्षस्य रत्नमयो वतंस इव पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखर इत्यमरः। दि
शः पराक्रमेणाप्नुवन् स्फुटाः शौर्यसंपदो यस्य सुमंत्रे मंत्रिविशेषे धृतप्रीतिः। यैश्रुतोभिः पांडुः स्मु
क्लोऽनुरंजितप्रजो दशरथो नाम राजा बभूव। पक्षे भरतापत्यसमूहस्य भारतानां मंडलस्य चेति वा
सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवतीत्यस्य तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणेन ज्ञापितत्वात् भारतसहित
स्य मंडलस्य द्वादशराजकस्येत्यर्थः। रामानुजे शास्त्रभेदे द्वौ ध्वंतौ भरतौ नट इति विश्वः। मंडलं परि
धौ कोष्ठे देशे द्वादशराजके। कोठे ध्वनिवहे बिंबे त्रिषु पुंसि तु कुक्कुर इति मेदिनी। दश दिशः कामन् च
तस्त्रः कीर्त्तयो दश दिशो दशावाककुभः ककुब् दिगिति वाग्भटः। रथे शरीरे स्फुटाः प्रभाविशेषेणालक्ष्यमा

१

णाः वीरलक्ष्मो यस्य तत्तत्स्थेति सिद्धं उरः प्रभृतिषु लक्ष्मी प्राहुः सेकृवचनांतस्येवनित्यः कप् यथास्यादिति
नियमार्थं वा शब्दादत्यत्र शेषाद्विभाषेति वैकल्पिकत्वान्न कप्. अक्लेशमक्लेशात् लक्ष्मीरिति भारविः। दशरथ
इव स्फुटवीरलक्ष्मीरिति कश्चित्। रथः स्यात्स्यंदने काये तिनिद्रुवेतसेपि चेति विश्वः। रथस्फुटेत्यत्र खर्परे श
रि वा विसर्गलोपः। पांडुर्नाम राजा। शोभने मंत्रे तंत्रावापचिंतालक्षणो धृतप्रीतिः मंत्रो वेदप्रभेदे स्याद्देवादी
नां च साधने मंत्रस्तु गुप्तवादे वै इति विश्वः। यशोभिः सुश्लाघ्यकृतलोकः वर्णांतरापादनं हि रंजेरर्थे। पांडुः
कुंतीपतौ सित इति विश्वः॥४॥ मातुः इंदुमती नाम्नो भोजकन्यायाः शोभां वीरप्रसूव्यपदेशलक्षणां
पुष्णन्. श्लाघ्यः प्रशस्यः उडुपंक्तेरौज्ज्वल्यातिशयात् संपदं शरत्काल इव. अजनाम्नः पितुः। पक्षे मातुरंबा
लिकायाः श्रियं पांडुतालक्षणां दधानः साहि व्यासमुनेस्तेजः सोढुमसहमाना पांडुत्वमापेति ततोऽस्याः पुत्रो राम०
पि पांडुवर्णोऽभूत् श्लाघ्यो राजगुणयोगात् प्रशस्तः चंद्रयुक्तायाः उडुपंक्तेः शरत्काल इव. अजस्य ब्रह्मणो

विष्णोर्वा सहि लोकास्थितिं राजद्धूराभिर्वहति॰ अजाविष्णुहरच्छागा इत्यमरः। अत्र सौरवड्डे श्लाघ्य इतिक
श्चित्।५०। विचि। अद्भुतप्रभावस्य पितुरजस्य संस्थितिरनन्तस्य राज्यं वाल्ये प्राप्य सदशरथो धृतराष्ट्रे भद्रं शिवं य
यातां धृतराष्ट्रैः परंपरागतैः सूराजभिर्धृतैः सम्यः स्पालितैः राष्ट्रैः पर्यंतदेशैर्वा भद्रामिति वा धृतराष्ट्रः
सुराज्ञि स्यात् क्षिक्षत्रियभेदयोरिति विश्वः हस्तिशोभासहितामयोध्यां नामपुरीं स्वस्वं यथा स्यात्त
था ध्युवास॰ उपान्वध्याङ्वसः इत्याधारस्य कर्मत्वं॰ पक्षे विचित्रवीर्येनाम्नः पितुः योद्भुमरामस्या योर्ये
धनीयरात्रुभूस्त्वां गाम्भ्र योध्यां धृतराष्ट्रैराज्ये श्वभ्रातामद्रांकल्याणरूपां॰ धृतराष्ट्रो भेदः कार्याका
र्यविचारस्मन्यत्वा हृष्टभोयस्यामिति वा हस्तिशोभेन हस्तिनानि मोत्तन्नपेण वाज्ञनितया शोभया स
हितां हस्तिनापुराख्यां पुरीमध्युवास। उक्षा भद्रो बलीवर्दइत्यमरः शिवं भद्रमिति च ॥५१॥ वारा। कल
लोदंतुरे तुंगरहत्यमरः तेन दशरथेन पांडुना च एवमयेऽपि क्षयोऽपनयः तेनजेभितउच्छुसित ॰ पूर्वैः

2 एथुप्रभृतिभिः कल्पितमलयं येषां तान् द्रुमवकृथाकुवेरांश्चतुरोदिक्पालान्चर्चे यतिकर्मेरायराजतद्यथासा
दिति क्रियाविशेषणात्वान्नपुंसकत्वं कर्मत्वंच॰ पूर्वराजानुरोधादेव दिक्पालान्वर्जेयित्वान्याम्रशाशासेतिभ
वः अवयवो लोकस्त्रिलोकतस्मिन्दृक एषैव वलयेके रणास्याधिकरणात्वदिवक्षयासप्तमी॥ ५२। विक्षिमाधार
णास्य। पादारशंस्य घ्रितुर्या शा इत्यमरः। ५३। कर। कोसृ४ समाहारद्विगोतुत्रिलोकीतिस्यात् स्वपाचादि
त्वेन निवाहः यदि त्रिलोकीगणानापरास्यादित्याद्यनुपपन्नेत्याकैकेयोः पाणिग्रहणाद्गुरुश्रीः विनम
तीउपस्थितासु मित्राणतीयतो भार्यायस्य: एथोमहति संग्रामेऽवरोधो नि: प्रतिबंध: अत एव जितश
त्रुर्गोप्ताचसद्दशरथआहिमाद्रिहिमालयपर्यंतं ईश्वरतां स्वाम्यं प्राप। पक्षेकोसलादिदेशाद्दूयाद्दूले अ
हणात्मदृद्दूसंपन्न॰ प्राप्तसत्कित्रः एषाकुंती अवरोधास्तिरोधाने राजदारेषु तद्वहइतिमेदिनीः सर्पा
ङ्कः हिस्फुटं माद्याः पतित्वप्राप॰ कुंतीमाद्रीचतस्यभार्ये वल्लवतुस्त्रियर्थः। वलिहस्तांशवः करा इत्यमरः। रा०म०

५४। ततः। त्रियैवैयस्यैः पक्षे न्त्रियास्यां कुंतीमाद्रीभ्यामनुयात ॥५५॥ शावा। शिशुसंयुतमृगीभक्षिततरुणा
विशेषाणां। उलपस्तृणाभेदे स्यादुल्पिन्यामुलपमतमिति विश्वः कोलावराहाः कसेरुर्जलकंदविशेषः।
शल्लस्यो गजस्य क्षा समासांतविधेरनित्यत्वान्न कप्। उपकंठः समीपं ॥५६॥ शंकु। दीघोयुधः शूलः कुंतः श
ल्यः शंकुरिति त्रिकांडशेषः। शंकित्वा शीनिमृगयाकर्मणाः क्रियायावाविश्रोषणानि। दीव्यन्तस्तरक्ष
वो मृगादनाः यत्र। क्षुधस्यामर्थे निपातनात् क्षुधाद्व क्षुधाः। सिंहः कंठीरवो भीमविक्रांत इति त्रिकां
डशेषः। गंडके खड्गखड्गिनौ। क्षाच्छभल्लाभल्लूका इत्यमरः ॥५७॥ एवं। स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबला
नि सप्तांगानि तेषां तद्भूतो राज्यस्यागचिंता ॥५८॥ सगाहदामृगएवायमिति बुद्धिर्यस्य। तमसायानदीविशेष
स्य समीपे [illegible] भी [illegible] कं निर्भयं। आरण्याः पशवो मृगा इति मेदिनी। भद्रो मंद्रो मृगो मिश्र इति पालकाप्ये
के विशेष [illegible] त्वेप्रयोगात् करिणामेव वामत्वाश्रनयजन्मानमग्राह्याणां नहि जातिरर्हराजन्मा

मनेमत सोव्यथेति रामायरोतदुक्तेः पिंतापसंविव्याधापक्षे तमसा मोहेन व्याप्तबुद्धिः समीपे चरंतं अभीकं
कामुकं अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु नाकवाविति मेदिनी ॥ न अग्रे जन्म यस्मात्तं ब्राह्मणा मुनिं मृगं मत्वा वि
व्याध। पर्णोल पत्र तपस्वी नापसेदी न इति विश्वः ॥ सदशरथः चेतसा दिक्छन्नदेहं सस्ववारोनविंदुसंतापस
स्पदीन स्यचातस्वातातान्महाशोकयुक्तान् प्रियैर्मधुरवचनैरनुवृत्तिपरो विश्रापं प्रापः शातशापमाह पुत्र
विश्लेषेन नियतो मृत्युर्यस्मिन्। पक्षे मृगरूपगु माहू राविद्धान्महाधिजनकान्नोपसातत्रतिशयितं तापं
प्राप्तं शापं प्राप कुशलोपि सन् किमर्थोपपदस्येतिकर्मणि चतुर्थी ॥ शापमाह त्रियेति स्त्रीसंगे नियं
तोमृत्युर्यत्र ॥६०॥ विषा मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं वास्यारूप्यार्थदूषणो। दंडपारुष्य मित्येतन्महाव्यसन
सप्तकं। निवृत्तः स्वपुरं प्रत्यागतः सदशरथः कांते उपभोगेषु अवतस्याभावो तिरपत्यं अर्थाभावे रान०
व्ययीभावः तेन दुःखी ॥ पक्षे निवृत्तो निवृत्तिं प्राप्तः कांतोपभोगेषु स्त्र्युपभोगेषु ॥६१॥ असांत्रसोद

शरथः प्रतिपन्नमन्युः आरब्धास्वमिधः कौसल्यादिभिः सहधृतव्रतः पुत्रनिमित्तं देवताराधनपरो भूत्वा। प
क्षेऽस्य सोपाद्रुःमन्युः शोकः मन्युः शोके क्रतौ नो क्रुधीमीग् सुराणां धर्मोदीनौ। ६२। एता। दशरथस्यपाउोऽस्य पुत्र
काम्याकाले। विपक्षाः रावणादयः शिशुपालादयश्च। त्रीणि भूर्भुवः स्वः स्वरूपाणि स्थानानि ब्रह्मविष्णुशिवाख्या
नि तेजांसि मूर्त्तयो वा यस्य। गृहदेहत्विट्प्रभावाधामानीत्यमरः। ६३। अंशैरिति जो पि सत्वद्वारैर्नरादिरूपैः तमोनु
दोर्कस्येंदोश्च वंशे। चंद्राग्न्यर्कास्तमोनुद इत्यमरः। स्वैश्चतुर्भिरंशैः रामादिभिः पक्षेमहार्थयोगे तनीया।
धरिति काशितम् एवाधिंद्रद्विदस्वैः सह। रामकृष्णप्रद्युम्नानिरुद्धैर्वा। ६४। ततः मुनिना ष्यश्रृंगेणाथा
हृतानां मंत्राणां योगेन। तदीयपत्न्यः कौसल्याद्यास्ताभिः कृतया परिश्चर्यया अर्थी देवानां। तस्य मुनेः
पत्नी शांतानाम दशरथकन्या तत्कृतया पत्युः परिचर्येवेति वा। तथान्तपमध्यमन्नया उपेमन्नाय। उपस
त्तिः संगमात्रे सेवायामपि योषितीति मेदिनी। पिंडस्य दिव्यपुरुषदत्तात्रस्यापि उप्रदपुत्रस्य वा प्राप्ति

५ जैज्ञो पक्षे॰ चोवधारणार्थेः। नसपांडोः पत्या कुंत्या कृता यायवरिचयोतद्धेतुकयादृवो सः प्रदिष्टमंत्राणां युक्त्या भक्त्या
उपसन्नाच पांडोः पुत्रप्राप्तिरिंद्रादि देवप्रसादात्। इपास्फुराद्दीयमानेन नवे भांडकिना अन्वहं प्रतिदिनं विस्तारितानि स
वनानि तरणीयज्ञभेदाः न्याप्रोदशरथः पं चमुखस्य सिंहस्य शिवस्येव राभा स्वराश्रीर्येषां तां अत्वरः पुत्रान वाप॰
हरिरिंद्रो हस्तो स्वर्वे घोते वा मिवतिजोयि वांतान् हरितां दिशां अस्ये युक्तो रोप्तते जोदीप्तिः हरितप्यामं अस्येन
ज्ञः केशप्रभाये षामिति वेति कश्चित्॰ सवनयज्ञने स्नानेसोमानि हैत्नेपिचः अंतरं परिधाने स्याद्भेदे रं
श्रावकाशयोः आत्मा न्नहिं विनाभ्मीयवहिमेध्या वधि षषि। हरित्क कुक्षि वशोचतृणाकाज्जिविशेषयोः हरित
पिच हूर्वायां हरिद्रूणीयुते पिच॰ अस्त्रः कोणो शिरसिजे चास्त्रमश्रु शिरो शोशोनरतिवि श्वः। पक्षे प्रचलत्स्य
गविशेषविषाणौः प्रचलत्स्यगे ः पर्वतशिखरे ः कृष्ण विषाणायाकंडूयत इति श्रुतेः संगृहीतमृगश्रृंगे
वैखानसैर्वो ध्यामानि वनांतराणि॰ स पांडुः चतुरः शापपरिहारे कुशलः स्वयमुत्पादने दक्षो पी राम०

तिवा॰ दृक्षे चतुरपेशलपटवः सूक्ष्मज्ञानउभश्चेत्यमरः हरिरीशां यमनिलेंद्रार्कादस्वयोरश्मिनोश्वेतजसोबीर
जान्मुरेव भास्वरशोभासंपन्नान्यंच पुत्रानवाप॰ धर्माद्युधिष्ठिरं वायोर्भीमं विंद्रादर्जुनमश्विभ्यां नकुलसह
देवाविति। यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्नाकपिले त्रिष्वित्यमरः।
शुक्लं तेजो रेतसी च बीजं वीर्येंद्रियाणि चेति चः॥६६॥ कृतान्नपसमदशरथसपांडोश्च॰ कीदृक्। अनिर्वोच्या॰
धर्ममयो विष्णुर्धर्मरूपश्च॰ अनुजन्मभिर्भरतादिभिर्भीमादिभिश्च सह वर्त्तमानः वोपसर्जनस्येति वैकल्पि
कत्वात्सभावः॥६७॥ स त्वां लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रापुत्रौ॰ भरतः कैकयीसुत इति रामस्त्वमरः। ज्याया
नृश्रेष्ठो ज्येष्ठः कुमारो बालः कौमार इत्येतिवा स रामः क्रमेणशोभमानः॰ क्रमेणेति क्रमशः अ
भिमयमन्यामितिवा कौमारं वयप्राप्य सुसुभे॰ पक्षे॰ लक्ष्मणा लक्ष्मणेन वा॰ राजचिह्नेनानुमितसमृ
द्धिः उपचैरिहारिसंपन्नः॰ भरतइव समृद्धशोभः रामानुजेशस्त्रभेदेरौष्यं तौ भरतो नट इति विश्वः त्व

स्मरणीलां कुन्तेनात्तिराम स्मातरि लक्ष्मणा इति च। अलिराम: सुंदर:। दृच्य युधिसंग्रामे स्थिरं सत्तमीतियो
गविभागात्समास: गवि युधिभ्यां स्थिर इति षत्वं। अत एव ज्ञापकात्सप्तम्या अलुक्। रुद्रानलतुल्यं कुले
लक्ष्मीं नदधातं इति तत्र पितुरदधातं। समासाल्लक्ष्मीपतेरवाप्तं दैवनिष्ठासहितं ज्येष्ठं सुतं रामं प्राप्य ततो दशर
थस्तुतोष। पक्षे। भीमसेनार्जुनाभ्यां सहनकुलेन शोभमानं। सप्रसमप्रवर्त्तोधर्म: सहमेनचंद्रमसा वर्त्तेत
इति सम:। शिवस्तस्मादुर्वीसोरूपात। सर्पांद्: मात्स्विगादिति वाम: शिवे मारयायां चेति विश्व: सहदेव
वत्सलं ज्येष्ठं सुतं युधिष्ठिरं प्राप्य तुतोष। भीमो दुर्वलसेर्णभीघोरेचापि वृकोदर इति विश्व:। धनंजयोर्जुने
वेद्रौ नागेमृदे हमारुत इति मेदिनी। अर्जुन: फाल्गुनोजिष्णु: किरीटी श्वेतवाहन:। बीभत्सुर्विजय:
कृष्ण: सव्यसाची धनंजय इत्यर्जुननामानि। १९। संतासदशरथ: इंद्रादिदेवताराधनपरो भूत् राम०
कैकेय्यासा फणिंद्रसाहायकार्थमगमदिति कश्चित्त्वातस्यवक्षपमा रात्ताद्रामायणोऽदर्शनोत्त

तस्माद्यज्ञैर्देवानामनृणोभूदित्यर्थः। हृषोत्सुत्र संपत्त्रि मित्रात्त्रसंभावितः पूर्वैः अंधदत्तः शापोयेन दारैः
कौसल्यादिभिः सहभुक्तभोगः। पक्षे हर्षोत्कंठात्दर्शनजाद्धि स्मृतमृगमुनिशापः माद्यासमं कृतसंभोगः पां
डुः प्राक्कातिथिरभूत्। माद्रासंगृत्य संस्थित इत्यर्थः ७०। विद्या। कुमारा रामादयः गुरूणां गृहाद्विद्याः प्राप्य
यथोचितसमये धृतराष्ट्रेण तस्य राजा नवा धृतराष्ट्रः स्तराक्षिस्मा त्राग क्षत्रियभेदयोरितिनेदि० पक्षेशते
तथागपर्वतैस्तपस्तां सुदतनां गृहादधीतविद्या युधिष्ठिरादयः धृतराष्ट्रं हास्तिनपुरस्थं पितृव्यं। ७१। गुरोः गांभीर्या
दुरवगाहैः शत्रूणां भयंकरैः सतां मनोहरैर्गुणैर्युक्ताः क्षत्रजातिरुचितैर्वचोभिः शिक्षिता दयालवः सर्वकलाकुश
लास्ते रामादयः शास्त्रप्रकर्षपारदृश्वानश्चिक्रीडुः वाच्यलिंगो विनीतः स्यादुपनीते जिते द्रिये। अमिते निभृते
चापि विनयं ग्राहिते पि चेति विश्वः। कोटिः स्त्री धनुषोग्रे स्त्री संख्याभेदप्रकर्षयोरिति मेदिनी। प्रमाणं हेतु
मर्यादा शास्त्रेयत्ता प्रमातृषु ' नवणांकमनिम्नोत्कष्टि दूनातु चतुष्पथे इत्यमरः। पक्षे। गुरुद्रौणः भीष्मः शां

तनवस्तयो र्हृदयंगमैः स्रजा॰ विदुरेण॰ गुरुनिषकादिकरेण च द्रोणः सुरमंत्रिणा॰ दुर्जेरालघुनोः श्लोको गुरुर्महति
चान्यवत्॰ भीष्मस्तु भीषणो रुद्रे गांगेये च त्रिषु प्राचरे॰ क्षत्रास्तु द्वाःक्षत्रियजे प्रतीहारे च सारथौ ।मुनिष्पात तनये क्षत्ता
नियुक्ते च त्रजास्त्र्यां तीति विश्वः ।कृपः शारद्वतः प्रमाणकोटिः कोरवाणां वटोपलक्षिता विहारभूमिः ।७२।तेरिस्त्रन्ने
रामादयोन ताव विगलितपक्षान्तहं सानिव शत्रून्तुद्धं जयति स्म॰ अक्षनवाहाइवत्ते युधिष्ठिरादयोहं सानिव धनरा
ष्ट्रपुत्रानुत्र स्त्रिग्धैन्यादिचैलोक्येत्यादि च पक्षत्रयेपि तुल्यं॰ भारतपक्षे॰ विशिष्टः पक्षः कक्षादिः सहायवर्गो येषामि
तिवा॰ धार्तराष्ट्रोऽसितास्तां श्रिहंसकौरव भोगिषु॰ पक्षो बलेपत त्रेच पार्श्वेस स्विसहाययोरितिवि श्वमेदिन्यौ।७३।गु
रु।रामादिपक्षे स्पष्टं।पक्षे गुरुकृपौ द्रोणशारद्वतौ।७४।रसात्शृंगाराद्यनासक्तां तां खलमार्गे रतां क्रान्तानां ते षां रा
मादीनां तीत्रेणाप्रतापाग्निनाखस्मात्पूर्वमाविभयं श्रात्तुगसोनुमितवत्॰ पक्षे॰ रसो विषं॰ शृंगारादो विषेवीर्ये ति
क्तादौ द्रवरागयोः ।रसोमवे जलेचेति विश्वः द्विजिह्वस्तु खले सर्प इति मेदिनी॰ सप्रतापः प्रभाव श्चयत्तेजः रा॰१०
कोशदंडजमित्यमरः तेषां पांडवानां तीव्रप्रकृष्टतापेनाग्निनालयं ।द्विजिह्वमार्गीः सर्पदंशाः भाव्ये प्राणं

तपर्यवसायिकर्त्तव्यमितिवैरिवर्गोनुमन्यतेस्म · भावयतेः कर्मणि यत् · भवतेरोरावश्यके इति रायह्व ॥ ७४ ॥ एवं
॥ मित्रात्स्मरयोयेन दीप्यद्विजिगीषुचेतो यस्मात् तद्रक्षः राक्षसं यातु रक्षसी इत्यमरः बाधितुं · भीमाः भयंकराणि
शावरास्त्रेषां द्वंद्वस्थानद्वैविराणोस्येतिवा · भीमतो भययुक्तस्य वेषो भीमद्वेषस्तद्वानितिवा॰ गाधिजन्मा विश्वामि
त्रः दशरथं धर्मयोनेर्धार्मिकस्य दायादस्य पुत्रस्य रामस्य प्रेषणार्थं स्वाश्रमं प्रतिप्रस्थापनं याचितवान् । या
चिर्द्विकर्मकः ॥ दायादौ सुतबांधवावित्यमरः ॥ पक्षे ॥ मित्रात्स्मरक्षायेन · मोदमानं विजिगीषु वाचेतो वा
धते तच्छीलं तं गाधिजन्मतीव्रमानसव्यथोत्पत्तियोस्मिन् समभीमसेनद्वेष्टाद्ध्येधिनो धर्मयोनिः कृत्या
हकोयस्य धर्मात्मजस्य बांधवस्य युधिष्ठिरस्य वारणाय तं प्रतिप्रस्थापनं ययाचे ॥ ७६ ॥ तद्वदृत्तः कु
र्णानुमोदः श्रोत्रसुखं वक्त्रं यौन्मुनेर्येन रामप्रेषणाभ्युपगमात् · यद्वादत्तः खंडितः कर्णो ॥ ह्वा

द्रोयस्यसुतविश्लेषवार्त्तो यादुःश्रवत्वात्॰ रामपक्षे मया उत्पन्नकष्टः वि श्वस्यमित्रं विश्वामित्रैः
मित्रैश्च पृष्टो विततिदीर्घः तस्मैसप्रीत्यर्थं धार्मिकं रामं दशरथो दूरं प्राहिणोत्॰ पक्षे॰ दुर्योधनवाक्या
वसाने राधेयेन दत्तानुमतिः दुर्योधनपक्षे मयाऽसंजातसंकटः धर्मस्यात्मानपुत्रं युधिष्ठिरं
विश्वशत्रोर्दुर्योधनस्य प्रीतये। भूमिपालो धृतराष्ट्रः। ७७। मात्रा कौसल्यया समं त
त्सहितेन राजा राज्ञा दशरथेन शक्तिरांडित्यमरः। स लक्ष्मणस्तपार्श्वनामाश्रमरूपं स्थाना
न्तरं स्थानविशेषं त्र्यंयोध्यावेक्ष्य यान्यस्थानं वा प्रस्थापितः शत्रूणां संग्रामेषु समर्थ्यस्य ता
त्रिवारराक्षसस्य दंडस्य धत्तास रामः प्रतस्थे॰ कार्मुकं तु चतुर्हस्तं कोदंडं त्वंगुलिं विनेति वै राम०
जयंती : पक्षे॰ मात्रा कुंत्या साकं प्रस्थापितः अर्थाद्धृतराष्ट्रेण भीमादिसहितः तपस्वि

नां धाम आश्रयः मूर्ततेजोरूपो वास्यानां तरं वारणावर्तस राजा युधिष्ठिरः योऽरिति मेदि
नीः रणे षु विद्विषतां समर्थकोन तु दुर्मंत्रितेषु। दंधेऽरो यमस्त द्द्रुबलात्। शत्रूणां कृतांत
इतिवा॥८०॥ धामगृहे गृहेरस्मौ स्यान जन्मप्रभेद्व परेण परमात्मना शिवेन कल्पितः
कामदेह दाहो यत्र तं विषयं प्राप्य इवार्थे भिन्नक्रमः रणावंतंस इव महावीरः रामः
तत्र भास्वतः सूर्यस्य धुत्सा कामत पः प्रभावांस्सदातन संध्यारागेनैण वाल्लाभो
छौक्षामे यान कलोहितेव नेप्रदोषेण रंजनी मुखेन रुद्रोनिःशंक मुवास। उपमा
यां विकल्पे वेस्य मरः। पक्षे पदैः शत्रुभिः कल्पितः कामेन इच्छया देहादहा
हो यस्मिन् तं वारणावर्तनगरसहितं विषयं देशांत द्राज्यं प्राप्य स युधिष्ठिरः तत्र न

गरेभास्वतो चुत्कांतिरिवकांतिर्यस्य तस्मिन्नकर्मधारकपदंवा लाक्षागृहे वक्रष्टदोषे
णदुर्योधिनाधिकृतेन पुरोचनेनरुद्धो मशंकामदर्शयन्नुवास ॥७९॥ उपविनी
तेनारण्यकजनेन कृतप्रचारास्तमार्गेतिसुभगुरुसेवाद्याचारेस्मिन्नुल्वनेवि
दुरस्यज्ञातुर्विश्वामित्रस्य लाक्षागृहे वक्रष्टदोषेण दुर्योनाधिकृतेन पुरोचने
नरुद्धो विशंकामदर्शयन्नुवास ॥ ५॥७९॥ उपविनीतेनारण्यकजनेनकृ
प्तप्रचारास्तप्रचारास्तमार्गेतिसुभगुरुसेवाद्याचारेस्मिन्नुल्वनेविदुरस्यज्ञातुर्वि
श्वामित्रस्य वचनंसमीपावचनंसमीपादाप्तलेनगृहेन कार्यंगुरुनियोनग
गृहेन्नकार्यंगुरुनियोगरूपंआलोच्यसलक्ष्मणोरामः प्रकृतिविश्वामित्रासादरः ॥ कंचित्का श्रीराम ४

म लँगमयत्तापक्षे विदुरस्त्राहित रखनककर्णांतः सुरंगाध्वनिला क्षाग्रहे· विदुरस्यकनिष्ठपितृव्यस्य०वि
दुरो नागरे धीरे कौरवाणां च मंत्रिणीति विश्वः। वचनं कक्षघ्नः शिशिरघ्ने भ्वेत्यादिम्लेच्छभाष
योक्तं दूरात् स्पष्टवत्· गुरोर्धृतराष्ट्रस्य भक्तिस्तद्वत् राज्यभागो येन अनुजा भीमादयः। राजस्तु
युधिष्ठिरः। आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः॥८०॥ स्वयं। स्वतः प्रवृद्धाः शिखाः किरणा यासां भ्का
र्य अध्वसिख्यादि+ ताहेतयमा सुधा नियस्य सः रवेरर्चिष्मरा स्र्मं च वह्निज्वाला च हेतयः इ
त्यमरः। स्फुरितां दीप्यमानां हेतिभिः स्फुरितामिति वा· स्वपरिशारिवा विसर्गलोपः। वसतिं वे
श्म० वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः सराम· उद्यते घरिगु भीमो वित्यस्मात् ारुद्र इवेति वा। स्वयुरु
भृतस्य मुनेर्दुरंधरः संभावितरक्षोवधादिनिर्वहिकः भूयो वनांतरं· स्वस्य आत्मनो गुरुभूतां कः व्र
तस्थे। पक्षे स्वयमात्मना भीमेनेति यावत् एवितस्य प्रज्वलितस्य। वह्नेर्ज्वालाभिर्दह्यमानां। सभी

मसेनः। उद्यतारिहिडिंबाघाक्रांतवनांतरं स्वस्य आत्मनो गुरुभूताः स्वयं गंतुमशक्ता यौः स्वः स्वात्मा
स्यशरीरं गुरुभूतं दुर्वहं येषां ते वाः कुल्यादयः पंच तेषां धुरंधरो वोढा ॥८१॥ विलं। वलापाः विम्बा
मित्रदत्तविधायाः प्रभावादम्लानमूर्त्तेरुल्लंघितगंगस्य रामस्याग्रतः सुंदरताः सुंदरस्त्रीनाटकानि
शाचरी राक्षसी उत् ऊर्ध्वज्वलाः ज्वालाः यस्मात्तद्दंगं वपुर्यस्याः उल्कामुखी दर्पणी धा आविर
भूत्। पक्षे वलस्य विदूरादिष्टकैवर्त्तसार्थस्यानुलावाद्गंगाविलंघ्य गच्छतः। अम्लानदेह
स्य वलिष्ठत्वात् बलानुभावादम्लानदेहस्येति वा तस्य भीमस्याग्रतः। सौंदरीमानेनोज्ज्वलां
गी लनलोगुणवचनस्येति पुंवद्भावः। निशाचरी अभिसारिका वा मांधात्रादुरभूत् ॥८२॥
स्वैः स्वस्याः वेकेन चकिताः अत एव चलंतः खगाः पक्षिणो मृगा आरण्याः पशवो हयास्त
र्पक्षतेषां डिंबावलीभिः कालखंडलीहपुप्फुसांऽऽपंक्तिभिर्निरंतरं तलमधोगौर्वी भायस्य श्रीराम ४

तदुदरं यस्याः रलयोरेकत्वस्मरणात्· डिंबो भयध्वनाभंडे विल्लवे प्लीन्हि पुप्फुस इति विश्वमेदिन्यो·
डिंब एरंड भययोर्विप्लवल्लीह पुप्फुस इति हेमः। डिंबः स्यात्कालखंड कमिति कांशांतरं। डिंबे डमर
विप्लवावित्यमरः। कृतके कपटे दक्षा सा नाटका मुखरा। धिभं धीति वादी कुशिकापत्यं विश्वा
मित्रो यत्र तस्मिन् वने रामं दृष्ट्वा किमपि अनिर्वाच्यं कामचारेण स्वेच्छया उद्दंडं अवस्थांतरं उग्ररू
पं प्राप पप्रछे स्वयं गेनेत्रस्ताः खगादयो यस्याः हिडिंबा नाम राक्षसी· त्रिवली निरंतरोदरी· मानुषी
रूपधारणा हो दक्षा· कूजदुलूके वने भीमं दृष्ट्वा कामावस्थाविशेषं प्राप महेंद्र गुग्गुलूलूकव्या
लग्राहे घूकौशिक इत्यमरः। दशावस्था दीपवर्त्योर्विस्तांते लूम्भितयो स्थितीति मेदिनी दशांतरं रू
पविपरिवर्त्तिमिति कश्चित्॥ ८३। विषासरामः तीक्ष्णस्य इषोर्बाणस्य प्रहारेणा नाटकां कृ
त्वा पिशिताशिनो मांसादान् पतनः पक्षिणः पतत्यत्र रथांडजा इत्यमरः डिबस्य तल्लीहा

घवयवस्य खंडैः पुष्पंश्च कारा। पक्षे विषमेषुः कामः सतीमः आपततस्त्वरितमागच्छतो हिडिंबनाम्नो
राक्षसस्य खंडैः पिशितानि नगृध्नगोमायुप्रभृतीन्॥ ८४॥ प्रती। यत्र्यतो हेतो सा प्रतीपदर्शिनी
विरुद्धदृष्टिरस्य रामस्य मार्गे चचार ततो हेतोः स विश्वामित्रवचनात्तस्यास्ताटकाया जीविते शांतको
बभूव। तां जघान। पक्षे· साहिडिंबा कामुकवुध्यावक्रदृष्ट्या पश्यंती· प्रतीपदर्शिनी वामे त्यमरः
गुरू कुंती युधिष्ठिरौ· गुरू गीष्पति पित्राध्या वित्यमरः जीवितेशः पतिः जीवितेशः प्रियेयमे
त्यमरः॥ ८५॥ गुरोर्विश्वामित्रस्य· समेत्य सगत्यः अनुगच्छद्राक्षससमूहाघ यापघटनगोष्ठी
भघटनासु चयो चितौ ति मेदिनी· उध्र्वाः कचा अस्याः साताटकाः समयेयुक्तं प्रवल्नविरो
धो चित्वमपायं मृत्युं प्राप· पक्षे स्मरत्वासयो विगर्भं राक्षसो दधति त्रस्तुवंति चेति भारतो
क्तेरनु अनंतरमेव स्मृतमात्रा समेव्याभीति समयबंधेन युक्तं विश्लेषं प्राप· समयाः शप श्रीरामः
था चारकालसिद्धांतसंविद इत्यमरः॥ ८३॥ महा॥ न उत्पन्नान्न उत्पन्नः पिशिता सी मांसा

शनः ययोक्ताचारव्यराक्षसा यस्याः साहिंडिबा ऽरैंडुसूनोः रामस्य शरोद्भवः बाणत्रयो गनि
मित्तकोयः प्रसादस्तस्य लाभेन पराउत्कृष्टा निवृत्तिः सुखं बभूव महाने मुने विश्वामित्रस्य त
पोवनं प्राप्तवतः॥ धर्मरूपं जन्म जस्य रामस्य· स्वतपोवनं प्राप्तस्य धनुर्वेदोपदेष्टुर्यः प्र
साद इति वा पंचम्यंतानि मुनिविशेषणानि वा· सद्भावैर्भक्त्या नम्रस्य· धर्मः पुण्यै यमे न४
न्याप्येस्वभावाचारयोः क्रतौऽउपमामहिंसायां चापेचोपनिषघपीतिविश्वः। पक्षेः म
हामुनेः शालिहोत्रस्य तपोवनं प्राप्तस्य युधिष्ठिरस्य पराशरोद्भवो व्यासस्तत्प्रसादजा सु
स्थितिः निर्वृत्तिः सुस्थिता वस्तगमने च सुखेस्त्रियामिति मेदिनी॥ ८७॥ तेनै। एकेने
व विश्वामित्रेणास्त्रग्रामस्योपदेशात्कृतकृत्यः। एषु मुख्येषु चक्रे भूतमास्त्रेषाहितगतिः
संजातज्ञानः एकचक्रा एकीभूतगणा अहिताः रात्रवो राक्षसा येषां ते एकचक्राहिता मु

॥ नयस्तेषां गतिराश्रयो वा· एकचक्राहितेषु प्रध्यानसमुदितशत्रुषु गति यत्रास्येति वा· एके मु
ख्यान्यकेवलाइत्यमरः। चक्रो गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथांगयोः। ग्रामजालेकुलालस्य भांडे
राष्ट्रास्त्रयोरपीति विश्वः। गतिः स्त्री मार्गदशायोर्ज्ञाने यात्राभ्युपाययोः। नाडीव्रणसरण्यां चे
ति मेदिनी। एकचक्रेण रथेनाहिंता गतिर्गमनं येन स्वाभ्यानिवववभौ· पक्षे· तेन व्यासेन
गुरुणा अग्निमहितोपदेष्ट्रा· एकचक्रा नगरीविशेषः॥८८ तस्मिं॥ नृपसूनु रामलक्ष्म
णौ क्रूलिति· यज्ञानुष्ठातॄणां· सहसा अकस्मात्। पक्षे· प्रदेशे एकचक्रायां· नृपसूनवः पांड
वाः याज्ञिकब्राह्मणानां वकजं भयं॥८९॥ राक्षसानामहिते शत्रुणा ते शत्रवोऽस्येति वा ते
न विश्वामित्रेणायस्तं क्षिप्तं यद्दृष्टिमात्रं तेन प्रेरितो देवानामानंदजनको रामस्तद्वधा
यसज्जोऽभूत्। आयस्तस्तेजिते क्षिप्ते क्लेशिते कुत्सिते हते इति मेदिनी· पक्षे· रक्षो वकरास श्रीराम ४

स्तः अहितं शत्रुर्यस्य· रक्षायां अहितो वितर्कितो वा द्विजस्तां तस्मिन्नायस्तादृष्टिर्यत्रेति क्रिया
विशेषणं· मात्राकुला· द्विजे आयस्ताक्षिप्ता दत्ता दृष्टिर्यया· द्विजेन क्लिष्टा बुधिर्यस्यास्तयामा
त्रेति वा· वायोरानंतरं दनो भीमः॥ ९०॥ मारीनाटकात्मजश्चेष्टं· सिद्धाश्रम इति विश्वामित्राश्र
मस्य नाम· अनुचरैः सहवर्तमानं· राक्षसपतिं घोरां वक्रं क्रूरदृष्टिं सुबाहु नामी मंमी मःशत्रु
भयंकरो रामः वीरपदवीं शौर्यमार्गमारुह्य सद्यस्तत्क्षणे जघान मारीचं तद्भ्रूतवानिति भा
वः। पक्षे। मारीजनक्षयश्रेष्ठायस्य· मारीचन्द्रां जनक्षय इति मेदिनी। सिद्धाश्रमो गृहस्था
श्रमः सर्वोपकारित्वात्· गुरोःकुंसाः सानुषु गिरिशृंगेषु मार्गेषु वनेषु वा सावद्याचरति· सा
नूनां तु षष्ठ्या णामसार मनुष्याणां लक्षकमिति वा तं वक्रं· घोरामुग्रां· सानुः प्रस्थे तु षे मार्गे
वात्याया पल्लवे मद इति विश्वः। सानुरस्त्री वने प्रस्थे वा वा— मार्गोऽल्पको विद इति मेदि

नी॥८१॥ ऋचा॥जा॥ब्राह्मणलक्षकं खेखेचरगृध्राद्रिभक्ष्यं क्लृलासरामो भीमश्च॥८२॥ छिजरा
जो विश्वामित्रः। प्रशस्तब्राह्मणश्रेष्ठश्च गाधेयोवाच: किरणाश्च कामदेवः कंदर्पः कविप्रयोजक
श्च॥८३॥ आवश्यकपदश्लेषव्याविख्यासावशात्मनः। कन्यां सीतां। लक्ष्मणश्चैस्यक्तो
सर्गः प्रथमः समाप्तः॥८४॥ जनकताम्ना पित्राच दशानुमिष्टां जनकः पितृराजर्षीरिति
विश्व: अजोनिजांवेद्युढतांसौं र्यक्रम्य माणक्षेत्रेऽभूतांच कन्यांसीतां द्रौपदींच स्थापयितुं
द्विजेषु प्रवर्योमुख्यः मुख्यवर्यवरेण्याश्चेत्यमरः तेनविश्वामित्रेणकेनचित्तापसेनच
सहानुजः सलक्ष्मणः सभीमश्चेदिवोसर्जनेस्पेतिवैकल्पिकत्वात्सहस्यसाभावः। धर्मे
णधनुषाखड्गेनपुण्येनवानंदयनीति धर्मनंदनो धन्वी खड्गीपुण्यवान्वा रामो ध
र्मपुत्रोयुधिष्ठिरश्च गामसैपिभुवंमिथिलांद्रुपदपुरींचनीतः। धर्मःपुण्येप श्रीराम ४

मेन्याख्येस्वभावाचारयोः कृतौ। उपमायामहिंसायांचापेचोपनिषेधे पीतिविश्वः धर्मोविश्वासनोदैवोमनु
ष्ठः शिवकर इति खड्ग पर्याये वैजयंती ॥१॥ मार्गे दीर्घतमसो जात्यंधस्य गोतमस्य सुतो गौतम
स्तस्य· भार्याविरहेण लज्जया वा कृतांगारवर्णस्य तपस्वित्वाद् इति दीप्तस्य वा· सोऽश्ववनश्चो चांगा
रशब्दश्च निर्नाते· अंगारचुंबितमिव व्यथा मानमास्ते· कलंकस्तस्यायं व्रजति मलिनांगारतुल
नामिति। जितात्मनो जितेंद्रियस्य· अहल्याशापमोक्षेण राजपुत्रो रामस्तोषं चक्रे। पक्षे· न
रो नरावतारः देवजन्मा इंद्रात्मजोऽर्जुनः दीर्घतमस्तु बहलांधकारे युमार्गे जितोऽभिभूतो नि
र्बद्ध आत्मा देहो हस्तस्य भारो वास्य· आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो व वर्ष्मचेत्यमरः पूर्वंअंगारव
र्णकिंचित्रेण तद्भार्यया कृतकाकुयाच्ञया यत्प्रतिमोक्षणं तेन नाम्ना चित्ररथस्य परसं किलार्जु
ज२ नेन जित्वा बद्धस्तदंगनाकाकुयाञ्चाभिर्मुक्तः। पदिलंगारपर्ण इत्येवादिपर्वाणि पाठस्तर्हि तिगोत
मपक्षे अंगारपर्णवैर्मिर्वांगारपर्णो भार्याविरहदग्धत्वादिति व्याख्येयं न च पुंस्त्वानुपपत्तिः जना

13 नांपदंजनपद्दोनराणापयनंनारायइतिवद्वत्तौतदुपपन्नेः लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य· पलाशोकिंशु
कः पर्णइति पुल्लिंगेननैववा पर्णशब्देन तत्पत्र परेण समासः। स्फोटयित्वाक्षरं किंचित्सुनर
न्यस्य द्दानतः। यत्रापरो भवेदर्थश्च्युतदत्तास्तरं हितद्दिति विदग्धमुखमंडनोक्तरीत्या· पूर्णचंद्रमु
खी रम्याकामिनी निर्मलांबरा। करोतिकस्य नस्वांतमेकांत मदनोत्सव मित्यत्र काइत्यत्र या
इत्यस्यन्यासवद्वर्णेष्वत्र वकारस्याने पकारन्यासः। एतच्च कचिद्वक्रोक्तिभंगिभिरित्यत्र भंगि
पदेनोक्तमेतिकेचित्॥२॥ संवृत धाम्नि वात्स्या दना लक्ष्यते स्त्रसि· ख्यातः ककुत्स्थो वंशः पूर्व
जोयस्यतस्मिन् तद्वंशजे वाजिष्ठोजयशीले रामे द्विजै र्विश्वामित्रादिभिः साकंउपगते सतिन
पालित्वसेनस्य शौरोजनकस्यनपसंपन्ना पुरीराजभिः। पूर्णा· पक्षे· जिष्ठोअर्जुने त्राह्मणैः स
सं१ हअतएववृत्तं क्षात्रतेजसिरव्यातराजचिन्हस्यवंशाभवे· ख्यातो राजचिन्हस्यो वंशयोइ र्योध श्रीराम४

नोपस्थेतिवा· ककुद्दत्ककुदं श्रेष्ठे वृषांके राजलक्ष्म णीति विश्वः। पद्मसेन स्पर्द्धुपदस्य न शुभ्रूरेकाकुः
पूर्णैव· पाउपपन्नासानस इतिनेति नञ्ज्ञपाद्धप्रकृतार्थलाभः॥३॥ आलो। कमलहंउभ्रूरेसरःस्था
नीयाश्छत्रचामरराजानः। कमलालक्ष्मीस्तदाकराः साकरेपेषामितिवा· पद्माकरस्तडागोऽस्त्री
त्यमरः॥४॥ सद्योम्लष्टानिविमलीकृतानि· अहमहमिकानुसास्यात्परस्परंयोभवत्सहंकारइ
त्यमरः॥ वैध्यं विंध्यं संबंधिनः। वंध्योऽफलोवकेशी· चेत्यमरः। सत्रायते शौर्ये बलात्कारे स्वयं
वरेवा· रंगोनारागेनत्सरणस्मिताक्षितिमेदिनी॥५॥ अथमेतिसीताङ्ग्रोपदीच एवमग्रेऽपि॥६॥
सातः। पणोद्यूतादिसूत्स्रष्टेलृतौ मूल्ये धनेपिचेत्यमरः॥७॥ शक्तिः। कांतानांमनोज्ञवस्तूनां
स्त्रीणांवा। संसृतिः संसारः॥८॥ साडु। लक्ष्मीरेव· आपीयेति· पीङ· पानेइत्यस्य पिबतेस्तु नत्स्य
पीतीत्वनिबेधः॥१०॥ पुष्पैः स्वस्वसौरलक्षुष्वभृंगपंक्तिसदृशाः केशपाशाः पुष्पैर्विरजेइतिसंबं

घः। तेनपुष्पावतके पाशस्य भ्रंगसाम्यानुपपत्ति परिहारः ॥१२॥ एताबुद्धिसंन्निहिता साः।
त्रपत्रै कीर्त्तिरपिखंजनः। नानापिहंतु रगस्तपस्य· खंजनोहि रोहिणी महान स्तत्रेऽट्टस्यो भूत्वा
ऽगस्त्योदयानंतरमाविर्भवति· यो म· संन्नह्नो पायध्यानसंगति युक्तिषित्समरः। तपस्वीतापसे
दीनइतिविश्वः। अतस्तपसो हेतोः कांतारोस्त्री महारण्येविले दुर्गमवर्त्मनीति मेदिनीतिमेदिनी
॥१४॥ तद्वं। तस्याः सीतायाद्रौपद्याश्च ॥१५॥ नन्वो इति व्याहरध्यामिव ॥१७॥ गम। अन्यो पिहृत सर्वस्व
स्वशरीरे ध्वनिं लिंक्षिपति ॥१८॥ एवं ॥ महुक्रमेणेति कवेरुक्तिः तेनतस्या घनत्यादौ राजोत्पत्य
भावात्नपरो क्ष्यदोषः ॥ केनचित् जनकेन ध्वष्टघुम्न नच ॥१९॥ द्युराईश्वरः शिवोति समर्क
श्च। लब्धः प्राप्तोलक्ष्य उपदेश्यो वरोयेनतत्ता मध्यार्ज्जनकस्य सामान्येन पुंसकमाश्रित्य सी
तायावा· पक्षेलब्धश रव्यतां स्वस्य ॥२०॥ इति। भोगिग्रहिणआहितुंडिकाः ॥२१॥ कन्यां। धनुषो श्रीरामेण

दुराधर्षत्वान्नादातुं कन्यारत्नलिप्सया न सक्तुं· यद्यपि क्रमभंगस्तथाप्यादानत्यागयोरेकधनुर्वि
षयत्वान्न दोष इति कश्चित् कन्यैवादानत्यागयोर्विषय इत्यन्ये:। अन्यस्या अपि निश्चिकलस्याः
सन्निहितः सर्पोभिवति:॥२२॥ सामि:॥ मानन सौत्सोलननानमनयोः॥ चापस्य यामेनमानेद
क्षिणेन नमौ च वा व्हौर्विश्लवौ वैकल्पे येषां॥२३॥ दूरा।जीवा मौर्वी ज्याटनी कोटि:। रामायणप
क्षे· न्यपतौ यः कोदंडस्तस्मिन्निव वंध्यभ्रमा इत्यन्वयः। दूरादित्यादेस्तत्कोदंडेन संवंधः। ते
न पिनाकधारणादेः केनापि अक्लतपूर्वत्वात्तस्य युक्तानानुपपत्तिः दूरादित्यादेर्न्यपतिनैव यथा
न्वयः धारणादित्युक्तधनुषः॥२४॥ मद्गां मद्गा देशाधिपेषु। राज्यं कर्णे च यज्जरासंधादिषु च·
राजसु क्षत्रियाणामकिंचित्करतया मूर्ततुल्यतां सीभावयत्सु हरेः स्पर्धिं इसोमपोऽश्ववंशोऽवसा
धारणचिह्नभूतो जिष्णुर्जयश्रीचारी लोरामस्तन्नामा ऽर्जुनश्च। विश्वामित्रस्य ब्राह्मणानां च समी

पादुद गच्छत्॥ निर्मथ्य दारुणि त्वरणि र्द्वयोरित्यमरः॥२५॥ वीराणां श्रीमानयोस्तुंगगिरि
तुल्ययोस्तोलनेतुलादंडरूपं श्लाघे दिवानिःस्यणस्तोमघटितश्चर्मनज्ञाननो महान्॥ घटश्चाद्वो
स्यपाटः स्यादुद्गदुंगस्तथैव चेलुक्नो वाघविशेषस्तस्य कोणं॰ राजसूनुः रामोऽर्जुनश्च॰ कोणो वी
णादिवादनमित्यमरः॥ इध्ममेधः समित्स्त्रियामिति च॥२६॥ तस्मिन्रामेज्यामाकर्षति पिनाक
स्य भंगो मेदोभूत् भेदरोगतरंगेष्व भंगो जयविपर्यये॰ इति मेदिनी॰ पक्षे अर्जुने राधेयस्य ध्याक
रध्वनेः स्वकल्याणकरस्य धनुषो गुणो राज्ञां कर्णे द्विजकश्चाव्दस्य + कर्षणपूर्वकेलस्य वेध
कर्मणी परे सति राज्ञां भंगः पराजयः अर्थात् कल्याणाय याऽस्यात्॰ करस्थस्य कार्मुकस्येति
कश्चित्॥२८॥ साकं मानमंगं भंगानंतरं परिमाणस्यासं धनुषि सन्मानपत्युंच राजसु॰ ज्ञातेषु श्रीराम ८
लक्ष्यस्य उद्देश्यपवरस्य सिद्ध्याप्राप्त्या निवृत्तिः दृप्या मनोज्ञासी कीत्यासह रामज्ञाप॰ कीर्त्या कीर्ति

दूराकर्षत्वाल्लाद्दानंतुकन्याकरलालिप्सयानसकृतं· यद्यपिक्रमभंगास्तथायादानत्यागयोरेकधनुर्विषयत्वात्तद्दो
षइतिकश्चित्तकन्येवादानत्यागयोर्विषयइत्यन्योऽत्रन्यस्यास्त्रपिनिधिकलशस्याः सन्निहिताः सर्वेभवन्ति ।२२। मा
भिमानन्नत्योस्तोलनानमनयोः वापस्यवामेनमानेदक्षिणेनननतोव बाह्वोर्विल्लवोवैकल्यंयेषां ।२३। दूराज्जी
वाकोर्वीश्वरटनीकोटिः रामायणपक्षेः न्यपतोयःकोदंडस्तस्मिन्निवबंध्यश्रमाइत्यन्वयः। दूरादिसादेसत्कोदं
डेनसंबंधः। तेनपिनाकरणादेः केनापिस्रकृतपूर्वत्वान्नत्वयुक्तानानुपपत्तिः दूरादिसादेन्यपतिनेववा।
न्वयः धारणादितुस्वधनुषः ।२४। मद्रो मद्राद्दिशाधिपषुशल्यकर्णचैधजरासंधादिषुच· राजन्यसुक्षत्रि
याणामकिंचित्करतयामृततुल्यतां संभावयन्तुहरेः सर्पस्येंद्रसोमयोश्ववंशेऽसाधारणचिन्हभूतोत्रिषु
र्जयशीलो रामस्तन्नामा दृतुनश्च· विश्वामित्रस्यब्राह्मणानांचसमीपादुद्दरगच्छतानिमिथ्यराक्षसानिर्विरगा
द्धयोरित्समरः ।२५। वीरावीराणां श्रीमानयोस्तुंगगिरितुल्ययोस्तोलनेतुल्योदंडरूपं· श्राधेवानेः स्मयास्तोम्र

घटितश्चर्मनद्धाननो महानाध टशब्दोस्यपाटः स्याद्गडुंगास्तथैव च तुक्तो वाद्यविशेषस्तस्य कोणः । राजस
नुः रामोर्जुन प्रभु । कोणो वीणादिवादनमित्यमरः । इध्ममेधः समित्त्रियामिति चा २६। तस्मिन् रामे ज्यामाकर्षति
सति राज्ञां कर्णाहुडुकशब्दस्य पिनाकस्य भंगो सेदोध्मतमेदः शोगतनयंगे हृभंगो जयविपर्यये । इति मेदिनीः पक्षे
अर्जुने राधेयव्यथाकरत्वेनः स्वकल्याणाकरस्य धनुषो गुणाकर्षणापूर्वके लक्ष्यवेधकर्मणि धीरे सति राज्ञां भंगः
पराजयः अशं अकल्याणाय यास्यात् । करस्य यस्य कार्मुकस्येति च कश्चित् । २८। साकं मान भंगभंगानंतरं
वैदेहीमाराध्याहामसंधनुषि सन्मानक्षयं च राजसु भ्रातेषु लक्ष्यस्य उद्देश्य वरस्य सिद्धा प्राप्ता सा निर्वृता । हृ राम०
द्यामनोज्ञा सीत कीर्त्यसि हरामं प्राप । कीर्त्या कीर्तिनीयेति वा । पक्षे । राजसु धनुषि च गौरभं गं प्राप्ते लक्ष्यस्य शरव्य
स्य सिद्धावेधेन निर्वृता द्रौपदी कीर्तेरारामभूलमर्जुनं प्राप । २९। भंगा सीता रामं भेजे । गंगा पूर्व समुद्रमिव । राज्ञां च
द्रः वंशप्रदीपः पुत्रो यस्येति कश्चित् । भंगौघैः हेतुभूतैः कृत्स्न वयालितेवदृश्यमाना । पक्षभंगौघैः कर्त्तभिर्ल

तेवलक्ष्मणाग्रकृष्णाद्रौपदी· अर्जुनं भेजे· सीता नाम स्वर्नदी पूर्वाब्धिमिव· मा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा
प्रतिपद्यते· सीतालकनंदा च चक्षुर्भद्रेति चक्रमादिति विष्णुपुराणं। ३०। राज्ञां क्षेपिष्ठं क्षिप्रतरं· राज
पुत्रेण रामेणार्जुनेन च सीतया कृष्णया च मंक्षु शीघ्रं· सीता च मालामादाय प्रभुं रामस्य वक्षसि क्षिप्त्वा तं
वरयामास सर्वक्षत्रियसन्निधौ सर्वक्षत्रियसन्निधाविति नरसिंहपुराणं। ३१। भग्रो। तत्रेहा मुनिर्विश्वामित्रो गुरुर्वसिष्ठः
सर्वेषां रामादीनां चतुर्णामपि विवाहसंपन्नानां· पक्षे द्रुपदस्य पांडवापतेरत्यावेदिनानां मुनिर्व्यासगुरुः· कुं
ती· तत्र द्रौपदीनामे वरुणके वसा पंचानामपि भार्याभूता। ३२। ते तु रामादयो युधिष्ठिरादयश्च दारान् सीतादिचतु
ष्टयं द्रौपदीं च। ३३। संबंधानिजेयरिंद्रयोध्या· तेषां रामादीनां पराक्रमानिलसंधुक्षितस्वक्रोधाग्निचालितः प्र
त्यक्षमुद्यतः कालरुद्रदुःखेन योधनीयः भाषायां शासिपृथिवीदृशिधृषिभ्यः षिम्योयुज्वाच्य इति युच्· भद्गुप
तिः परशुरामोभ्यागमा। पक्षे· स्वराज्यं लब्धुकामाना· दुर्योधनो धनौ त्त्वराङ्गुः कालेप्रस्थानसमये उद्यतो भ

गुपतिः शुक्र इव सहियात्रायां संमुखो निषिद्धः उशना भार्गवः कविरित्यमरः । स्वयंवरकाले त्रामरग्य इव स्त्रव
नमृः उद्यतायुः रक्षा यस्मात्स भृगुपति द्रोणाय स्य सः उद्यतो भृगुपतिरित्येकं पदमिति वेत्ति कश्चित् ॥ ३४ ॥
सद्दा स विश्वामित्रानन्तरं जनकोन्नृपतेः कुमारो दाशरथिः त्रामरग्यकरस्थितं वैष्णवं धनुराकृष्य तस्य स्व
लोकं जिगीषां युयुत्सां वा ऽपाचकार । पक्षे । सदङ्गात्मजः परलोकः शत्रुजनः नृपतेर्दुर्योधनस्य ॥ ३५ ॥
अयते रामादयः । तत्र मार्गवे संधिं कृत्वा याते सति । पुरीमयोध्यां प्रोषिते रन्यत्र स्थिते दुर्योधने पाते स
ति । सं x प्रकृत्यादिभिन्नपक्षे । युधिष्ठिरादयः x धिं संबध्य स्वां पुरीमिंद्रप्रस्थं ययुः शकुनिर्विदुरादिः गुरु
द्रोणादिः सुहृत्कृपादिः प्रकृतिः सहजे यो नावमात्ये परमात्मनीति विश्वः । सुयोधनेनापि द्विजेन सह राम०
न यो ऽस्ये इत्युक्त्वा गतत्वाद्दयमेव तस्य संधिरिति कश्चित् । ३६ । सुहृत् तत्र पुर्यां गुरोः प्रधानरूपादेशो मो
र्वीं सह देवकोदेशो इति विश्वः शान्तवं भाव सहत्सोः शत्रूणां शान्त्वोद्विषीति च । ३७ । गुरोः । गुरोरस्मारये

युधिष्ठिरश्च॰ चत्वारो रामाद्या भीमाद्याश्च ॥ २ ॥ चैतेश्वा ॥ राज्ञा दशरथो यो युधिष्ठिरस्य॰ विष्कंभे रवषट्भप
र्वतैः मंदराद्रिभिः ससिंहैः शिखरैरलंकृतैः हरिप्रस्थमिंद्रप्रस्थपुरं तदुव्युषितेश्वा ॥ विष्कंभो योगभेदे स्या
द्विस्तारप्रतिबंधयोः रूपकांगप्रभेदे च वस्तुभेदे च योषितामिति मेदिनी ॥ ३३ ॥ मुनी ॥ वसिष्ठोपदिष्टे समये
पतिशुश्रूषाधावारे स्थिते दृढैः सीतादिभिः ॥ पक्षे॰ नारदेन सुंदोपसुंदोपाख्यानपूर्वकमुपदिष्टे समये भ्रा
तृणामन्यतमं द्रौपदीसंगतमन्यतमो यः पश्येत्स द्वादशवर्षं तीर्थयात्रां चरेदित्येवरूपे स्थिते दृढैः द्रौप
भास्वंतमतिक्रांतमतिभास्वरैस्तैः शौर्यैर्दधानं शत्रुघ्नसहितं त्र्यनीलसखि नीलाश्वस्य पतिषेधात्स्वे
तोऽश्वस्य यात्रायां प्रशस्तत्वान्नरारूढं तीर्थे निषेवणाय गुरुसेवनाय प्राहिणोत् ॥ निरानागमयोस्तीर्थमृषि
जुष्टजले गुरावितमरः तीर्थं स्यादवतारे च पात्रोपाध्यायमंत्रिषु स्त्रीणां रजसि शास्त्रे पुण्यक्षेत्रोपायाध्वरेषु चेति
धरणिः ॥ पक्षे॰ दुष्टब्राह्मणगोधनप्रत्यानयनार्थमावश्यके गांडीवग्रहणे त्र्यवलोकितेद्रूपवलोकस्तं॰ के

षांजनयत्यात्मानमिति जननी जाया॰ युधिष्ठिरासंगदशायां श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तितेति।
स्मृतेर्वा गुरवो युधिष्ठिराः पूज्यार्थं बहुवचनं तेषां॰ सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः जनन्याः कुंत्याः गुरूणां
भीष्मादीनां च प्रियदर्शनं जननी गुरूणां कुंतीपित्रादीनामित्यपि कश्चित्॥ भास्वंतं सूर्यं भरतं दीप्यंतीं
चानिक्रांततेजः पराक्रमं दधतं वैरिहंतारं श्वेताश्वनामानमर्जुनं स राजा युधिष्ठिरः तीर्थानां सत्त्रे नाराणां
निषेवणाय॥४१॥ सदा॥ अन्यूननिजविजयवर्द्धितशोलोऽद्धुद्धिमान मुकुटयुक्तः निजभुजधृतचित्रके
यूरो भरतः शुशुभे। पक्षे अहीनात्मजया कौरव्यसर्पराजकन्यया: इतः सूर्यप्रभाविलसमरः किरीटी तन्ना
मार्ज्जुनः कृतमणिपूरेश्वरपुत्रिकीकृतचित्रांगदापाणिग्रहः सातिशयं पुत्रोत्पत्तिरूपातिशयसहितं य राम०
थास्यात्॥४२॥ प्राप्य॥ प्रभायाः द्युतेः संपदं प्राप्य इष्टामातुलाद्यस्तद्युक्तं मातृजनकस्य केकयराज
स्य ख्यातं गत्वा अच्युतेन सुप्रियेण तेन राज्ञा संतोषितः समरतः शोभनकल्याणप्राप्तिप्रयुक्तं मुत्स

वंप्रापापक्षे· प्रलासतीर्थरूपं पदं स्थानं· मातामहस्य कुंतीपितुः स्थानं इष्टयोगिकृष्णादियुक्तं गालवा·
श्रोणिभृता शेषावतारेण वृष्णुतेन कृष्णेन चतोषितः सोऽर्जुनः सुभद्रायाः कृष्णस्वसुः अधिगमप्रा
प्तिस्संदृष्टसमुत्सवे ॥४३॥ प्रसन्नः अत्र सोत्र शीतरुचः सूर्यस्यान्वयो भरतः भद्रसंतानं कल्याणं पदं प्रा
प्यप्रसुशुभे· पक्षे शीतरुचश्चंद्रस्यान्वयोऽर्जुनः सुभद्रापत्सरूपं संतानं प्राप्य ॥४४॥ कमः सराज्ञः पुत्रो भरतः तं दस्य
मानं दपक्षे· अर्जुनः राज्ञश्चंद्रस्य नंदनः पुत्रस्तदवतारेणाभिमन्युना सहितः। उभयत्र समानं वा· कामदेवः
कंदर्पः काव्यप्रयोजनकस्य राजा चंद्रो राजानो नंदपाश्च नंदनाः समृद्धिजनकायस्या ॥४५॥ कावरपकयरश्लेष
व्याविख्यासावशात्मनः लक्ष्मणस्य कृतौ सर्गो द्वितीयः समाप्तः ॥ ॥ सराविजये न शत्रुपराभवेन कु
ज्जितविक्रमः लोके भुवने भिमतः स राजा दशरथः हरेरिंद्रस्य सारथिनामा मातलिनाऽदिवः स्वर्गस्यावनं रक्ष
णांयाचितः पक्षे राज्ञो युधिष्ठिरस्याभिमतः राज्ञां क्षत्रियः लोके भिमत इति वा· विजयनामार्जुनः अर्जु

पराक्रमः अर्जितः पक्षिवाहनः कृष्णोयेनेनिवाः हरिर्वापुः सारथिरस्यतेनाग्निनादिवोवनंखांडवं ।१।
क्रामातेनमातलिनानीतः प्रापितोवलाद्धरिः प्लवमानाम्बोरयस्तेनदिवंस्वर्गंक्रामन्कीर्त्तिभिरर्जुनोध
वलः सदृशरथसाक्षात्त्ररोनारायणापरमूर्त्तिर्गांडिवेनेवधनुषापक्षे कीर्त्तिभिः स्वर्गंव्याप्नुवन्अग्निद
त्तेनवलानहरिर्ध्वजीभूतवानरोहनूमान्सारथीभूतः कृष्णोवायत्रातेनरथेनसाक्षान्नरोनतुतदवतारः स
इवगांडीवेनधनुषा ।अर्जुनः ककुभेपार्थेकार्त्तयमिमयूरयोः ।मातुरेकसुतेपिस्यात्पुल्लिंगोधवलेन्यवदिति
मेदिनी ।२।सदेदेवैर्दत्ताउद्दृत्तावीर्यसंपत्यस्यसदृशरथः द्विषंतोवैरिणोदैत्याएवबह्निजिह्वाः सर्पास्तएवोग्रं
वनं ।गांडीवगांडिवौत्रिषुः कोदंडेकार्मुकेपिचेतिविश्वः स्वभुजन्यस्तापरूपेवक्लो अहोषीतापक्षेदेवदत्तनाम्ना राम०
ऽग्निदत्तशंखेनम्रक्षीरोवीरोः उज्वलोत्तरणावग्निदत्तेषुधीधारयतितच्छीलः द्विषद्दैत्यैः सर्पैश्चोग्रंवनं
खांडवाख्यंमूर्त्तेस्वबाहुप्रतापइवाग्नौ ।३।नित्तास्वपराक्रमेणाहरीकृतानिरंतरतयापर्जन्यतुल्यानोशराणां

स्वयमेवेंद्रशत्रुक्षपणात्स्वात्कृतात्तद्धाराग्नीनां वा संहतिर्येन · सदृशरथयो दानवानद्रावयामास · तार्क्ष्यः सर्पा
नि वा पर्जन्यौ रसदृद्वेंद्रावित्यमरः पक्षे । निजविक्रमेणानिर्द्धूतः पर्जन्य इंद्रप्रयुक्तवृष्टिर्यया सा शारसंहति
र्यस्य सोऽर्जुनः सपन्निसां स्वस्तु परीद्वद्रावयति स्म । ७ । दिवः । स्वर्गस्य ऽऽ मयश्शांतिं पीडोपशमं कृत्वा कृत
रक्षः हरिणा इंद्रेण कृतश्रीः सदृशरथयो रामस्य पुत्रस्याननालोकनेलंपटः सत्त्वस्थात्मास्य · पक्षे · दिवः
स्वगाभ्रप्रापः दिवः द्योतमानात्तवक्रेः मयस्य दैत्यशिल्पिनः शांतिं रक्षणं कृत्वेति वा · दिवुक्रीडाविजिगीषाद्यु
तिस्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिष्विति स्तुतेः हरिणा कृष्णेन कृतरक्षः सबलः शोभनास्वर्दिवः स्वर्गस्य त्र
केचिराणीनीता हरी कृतागुप्तिर्येनेति वा हरिणा कृतश्रीः सोऽर्जुनः रामायाः स्त्रियाः । पा स्वर्गात्स्वर्गैः सह नीत
त्वान्नमार्गस्य मित्रया मध्यमाद्यपिता केकेयी सा तत्रोपचीर्णा तु दशभर्तरत्नवरयोगात् · तुतोष · भक्त्या विन
मच्छरीरं यया स्यात् । पक्षे सुष्ठु अर्ज्यते स्वर्गस्त्रिवर्गस्त्रैस्समार्गान्वेषणाभक्त्या विनमन्ती चासौ तनुमध्य

माच्चेति भक्त्या रचनयेति वा मध्यमं चावलग्नं च मध्यो स्त्रीत्यमरः ईदृग्महार्घि बहुमूल्येन मौक्तिकमेयेन।
संविधानेन रचनाविशेषेण। कामम् अत्यंतरम्या। कुमारेण रामेणाधिष्ठिता सभा स्कंदाधिष्ठिता देवसभा
इंद्रेणाव दशरथेन मयेंद्रोपक्षे· महार्हे मौक्तिकवती· मयस्य दैत्यशिल्पिनः संविधानेन कौशलेन· कुमारेण
हुनेन प्राप्ता· नृपेण युधिष्ठिरेण। ७। इष्टाः इष्टस्पर्धाकांक्षितस्य प्राप्तौ कृतसाधनो दैवेन न्भीषि मिश्च कृता
दरो भयंकरो घोरः परोक्षस्य मये जरासंघारितं वाढकय्र स्तत्प्राप। पक्षे· सयुधिष्ठिरः इष्टस्य राजसूययज्ञस्य
प्राप्तौ कृतोद्यायः देवर्षिणा नारदेन उत्पादिततत्सारः भीमसेनस्योद्योगतत्परः सपरः श्रेष्ठो यस्येति वा· कालेय
यो चित समये जरासंधस्य अस्थिघातकलं प्राप। भीमेन तेम घातयत। चावृद्धो ढे हृद्धत्वं। पक्षे समां प्राप्य दिसं
वा। ६॥ यथा सदशरथः अश्वमेधेन ततयाय हं परं इयेष· यथा मरुत्तः यथा च राजसूयेन हरिश्चंद्रः पक्षे
युधिष्ठिरः राजसूयेन परं श्रेष्ठं यथास्यात्तथा यायष्टमेच्छात्· यथा पूर्वं हरिश्चंद्रः यथा च अश्वमेधेन मरुत्तः।

।१०। स चासदृशरथः तुरंगैराणां युक्तं द्विषा शत्रुणा अधृष्यं मनुजानां शूरपुरुषाणां वर्गो भूमिपरिक्र
मणाय प्राहिणोत्. अमुना वर्गेण राज्ञा वा. पक्षे स युधिष्ठिरः हस्त्यश्वरथपादातरूपचतुरंगसैन्यसु
तं वैरिणामधृष्यमनुजानां भीमादीनां वर्गो ।११। आपा आडंबरः समारंभे गजगर्जिततूर्ययोरिति वि
श्वः ।स्पदः कंपः। स्वः सोदराः स्वर्गतुल्याः सर्वत्राभिविधावाङ्. तं दशरथं युधिष्ठिरं च गुरुमनुपतत्र
प्रीणयतत्र असेवतेति वा। जंबूद्वीपे अप्रतिहताज्ञो सावभूदित्यर्थः ।१२। कुमाः अजाततुल्याः शत्रवो य
स्य सदृशरथः। पक्षे कुमारा भीमा यस्य धर्मपुत्रो जमीढस्य कर्णानुजो युधिष्ठिरो। अजातशत्रुः कंकस्त्व
ति त्रिकांडशेषः ।१३। विधिना त्राग्वंशः प्राग्वर्गेहातः ।१४। आराते न दशरथेन पुरस्ताद्धुष्टवयज्ञे।
आराधितः अत एवमनुष्यमूर्तीकृतावतारो विष्णुः श्रीरामः जगत्त्रयस्य शिशुः । पालकत्वं बाल्यात्पा
ल्यत्वं स्वतेजसा समाहितवान्. न हीश्वरस्य बाल्येन पालनशक्तिः प्रतिबध्यते. यद्वा आशिशु. बा

लानमिव्याप्य नगतः पालकत्वं दधौ पक्षे युधिष्ठिरे राज्ञि सूर्ये राज्ञां तरेभ्यः प्राक्तनार्घ्यादिपूजः यदुकुले
कृतावतारः कृष्णोऽनगतः शिशुपालस्तु न्यस्तां चक्रे। तं जघानेत्यर्थः ।१७। अत। अतर्किताऽगाधजलद्रव
पराभवे पतितस्य दशरथशत्रुवर्गस्य हृदि चिंतारूपोज्वरोऽभूत। अतर्कितदोषवंगे देशादिजलेकृतस्नो
नाद्दः शीतज्वरः पूर्वेतिध्वनिः। पक्षे दुर्योधनस्य जलेस्थम्भमेऽगच्छतो तर्किते तत्र यथा पातस्तथैव तत्
न्निमित्तकपराभवेपीति युधिष्ठिरद्विषस्तस्य मनसि चिंतामूलकोज्वरः संतापोऽभूत ।२०। वत्रि। अत्रं सेवय
सि वाह्लीके· अत्रैव पारमार्थिकी दृष्यपस्य दशरथः ज्येष्ठे रामे। पक्षे धर्मराजे प्रकर्षेण। प्रज्ञादृग्ज्ञातसंधो धृत
राष्ट्रः निजसुते दुर्योधने। २१। अभि। राममलिलक्ष्मीकृत्यप्रवृत्ता पिटयुलामहती लक्ष्मी दुःखेनयोधनी राम॰
यं भरतमेकृत। पक्षे धर्मराजे प्रकर्षेणावर्त्तमानापि लक्ष्मीः अभिरामं सर्वगुणसंपन्नं तं त्यक्त्वा एष्योत्ना भरतं
अतिलुब्धं दुर्योधनं दृयेष। २२। सुधी। दृढ्धिमान् बलकृतादुद्योगात् देवेनतः बलोद्योगमतति सततं ग

च्युतिअक्षिवावलोघोगात् अतएववैरंवैर्नत्तः इतिवा·धर्मपुत्रेधर्मात्मनिरामेव्याजोविनानिःकपटंस्थि
रीकर्तुमेच्छता पक्षेः सुधियंसद्बुद्धिंईरयतिक्षिपतिदूरीकरोतीतिसुधीरोदुर्बुद्धिप्रेरस्तस्यसौवलस्यश।
कुनेरूघागोदेवनेत्तोघूतेनपाशकेनवाअक्षास्तुदेवनाःपाशकाश्चेत्यमरः।राजाधृतराष्ट्रः युधिष्ठिरो।
स्थिरांश्रियंकपटपाशप्रयोगाद्भिर्व्याजैःकैतवैर्विनाकर्तुंअपनेतुंमनोदधे।२३।भराभरतायत्नस्परा
मस्पर्द्धीमालक्ष्मीः द्यापाद्ग नन्तींकेकपीं इतोप्राप्तातयावाइत्तांसगतातेयामंथरयातेह्रास्याहृता· द्यायाद्दनेन
पुष्करेणानीतयाप्रापितयाघूतकेल्या नलस्येव· पक्षेःयुधिष्ठिरस्यलक्ष्मीर्दुर्योधनाद्युपस्थापितयामंथमुपता
पंरातीतिमंथरातयाघूतकेल्याहृतानलस्येव·मंथरंअलक्षितंयातीतिमंथरयाः मंथरयोवेगोयस्याःसेतिलक्ष्मी
विशेषणंवा।२३।दुःशासनंमंथरायाद्दुर्मन्त्रेः यथैच्छसितथाकुर्वितिदशरथस्यदुराज्ञावानतत्वयुक्तेना
वलेपेनकैकेय्याः गर्वेणभरतस्यतत्सुतस्यास्यनिष्कृता·विपक्षेणकैकेयीरूपेणरामस्यलक्ष्मीःकृष्णाअपनी

ता· पक्षे दुःशासनो दुर्योधनभ्राता तस्यावलेपेन· भरतानां सर्वेषामप्यनिष्टकारिणा तेनैव विपक्षेणा युधिष्टि
रस्य लक्ष्मीः कृष्णाः कचेषु कांता द्रौपदीव च अवलेपस्तु गर्वस्यात्लेपने दूषणेपि चेति विश्वः ।२७। गुरु। कैके
य्यादिभिः आ चतुर्दशात् । चतुर्दशं वत्सरमभिव्याप्य· मर्यादीकृत्य च· चतुर्दशात्रयोदशच वर्षाणीत्यर्थः।
आरणपकस्य मुनेर्व्रते जटाधारणादिः· आरणपान्मनुष्य इति वैज्ञा । स रामो युधिष्ठिरश्च· अनुजो लक्ष्मणो
भीमादयश्च ।२७। स राम। गुरुप्रियाकैकेयीः यद्वा गुरुर्दशरथस्तदाज्ञाकरणान्नत्सल रक्षणाद्वा नप्रियार्थंय
यास्यात्· वनवासाय धृतप्रतिज्ञः लक्ष्मणसीतासहितः प्रतस्थे पक्षे पक्षे धृतराष्ट्रस्याप्रियार्थं· वनवासाय
प्रतस्थे· धृतकौरववधप्रतिज्ञः भीमादि द्रौपदी सहितः ।२८। अपो। अपराते र६। स्थिते दशरथे लक्ष्मणस्थि
ते थि भरतं सत्कारा म मेवं सर्वलोको गतः । नहि दशरथमाहात्म्येन भरतो मान्यः । पक्षे· धृतराष्ट्रेपि स्थिता
दुर्योधनमन्ना युधिष्ठिरं लोको तेत्रेन वयो वना। उशीरा ष्टा। राज्ञं वंश्ये भरते दुर्योधने चेति कश्चित्· तदा प्रतिवस्तुप रामं०

पमानसिद्धेतल्लाला स्यात्वोः शाद्वात्तदुपरि तरुणी त्रिंशतं यावदूर्ध्वं प्रौढा स्यात्तं च पंचाशद्वर्षाद्यपरतोवृद्ध
तामेति नारीति विशेषो नादर्त्तव्यः। लक्ष्मी रामो युधिष्ठिरश्चेति विश्वः। राजकन्या सीता लक्ष्मीश्च। जटाजटाकलापः। शशि
कलापितनुत्वादिविशिष्टा। ३२। बाष्पांजं बालितः कर्द्दमितः। जंबालः शैवले पंके इति मेदिनी। सा सीता द्रौ
पदी च असूर्यंपश्यानीयदर्शनं सूर्यमपि न पश्यतीत्यतिगुप्तापि पौरैर्दृष्ट्वा लोकि। असूर्यललाटयोर्दृशितपोरिति
खश्। अत एवासमर्थ्येपि समासः। नगरस्य मध्ये इति मध्येनगरं। पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। ३४। कृता
नैगमाः नागराः। निगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नगरेपि चेति मेदिनी। धर्मवर्द्धनं तन्मयस्य सः यदाय दा
हि धर्मस्य ग्लानिरित्यादि भगवदुक्तेः। धर्मतन्मारामः धर्मात्मजो युधिष्ठिरश्च। स्वयशोवन्निर्मलां। स्व
कीर्त्तनेन पापक्षयकरी कर्द्दमेन मलश्रन्यां वा। वर्षं प्रयुक्तं दुर्भिक्षमिति वत्तद्भावकृते पितल्कृतव्यवहा
रः तिजमात्मीयनित्ययोः कीर्त्तिः स्याच्छद्दयशसोर्विस्तारे कर्द्दमेपि चेति विश्वः। सुमंत्रेणापि तत्सारथिना।

23 शोभनमंत्रयुक्तैर्मुनिभिश्च सहितः। मंत्रो वेदप्रभेदे स्याद्देवादीनां च साधने। गुप्तवादे चेति विश्वः॥३५॥ तां य।
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति मनूक्तज्ञानयज्ञः। से
ना सर्वानर्थनिवृत्तिसाधनं यस्य स यज्ञसेनो जनकः। प्रभवः पिताऽस्यास्तां सीतां। अथ कुटुंबिनीः पुरंध्री
त्यमरः। व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे इत्यमरः। हसस्य शब्देन तु सर्वसिद्धिरिति वसंतराजः। पक्षे। य
ज्ञसेनो द्रुपदः। तां कृष्णां। यज्ञभूमीति पाठे यज्ञियक्षेत्रं वेदिश्च॥३६॥ गुहा। गुहो निषादपतिः। गहनं दुस्तरं वनं गंगा
जलं। प्रविश्य। प्रवेशपूर्वकमुत्तीर्य। चीरं वल्कलं। जटाः संजाता अस्य जटिलः। पक्षे। दरीसंबंधाद्दुर्गमं वनमरण्यं। एम०
गहनं विपिने दुर्गे गह्वरे सलिलेऽपि चेति विश्वः। वनं काननं नीरयोरिति चाषारामातुरे निषादेशे गुहो गुहा च कंदर
इति शाश्वतः। मुनीन्द्रा भरद्वाजादयो वृहद्दश्वादयश्च॥३७॥ वसातत्क्रुरुद्दशरथः रामवियोगपरिक्लेशाद्धेतोरुपस्थि
तं मृत्युं श्रेयः श्रुभं मेने। मृत्वा सुखं सर्वाबभूव। पक्षे। कुंती पुत्रवियोगक्लेशापेक्षया मृत्युं वरं मेने। बद्धा खिद्यतां॥३८॥

तदास्वस्यपितृमरणानंतरमासुशीघ्रंमातामहकुलादागत्यनिरस्तराज्येनभरतेनवनेतिष्ठन्कुलज्येष्ठोरामः
क्षत्रस्यनुचितक्रमंयथास्यात्तथाभेजेसिषेवे।ज्येष्ठेधिकारिणिकनिष्ठस्यराज्याभिषेकस्त्वंक्षत्रियस्योचितः
क्रमः।क्षत्रोपिक्षत्रियभवेद्भुतिकोशः।पक्षे-सुभेतुभयोःकल्याणरतेनलब्धधृतराष्ट्रश्रियाक्षत्त्राविदु
रेणाधर्मिपक्षपातित्वादनुचितक्रमंयुधिष्ठिरोभेजे।क्षत्त्रापिहितोपदेशममध्यमार्गोनभ्रात्रातिरस्कृतोवनमा
गतः॥२६॥उदात्ता।महामतिरेवंबलःसरामःससैन्येनहृष्टंवनांतमनुगच्छताभरतेनानुरक्तलोकामयोध्यांगंतुंप्रार्थितो
पिमनोनस्वयंचकार·अयंहिनवासात।पक्षे।उदात्तमनुक्तंखलोधीरतरलोभरतश्चेतिकर्मधारयः।लोभांतोवाः
सयुधिष्ठिरःभीमेनमुहुरुद्दीप्यमानोपिवनमेवाशिश्रियत॥४०॥ततोदशरथस्याज्ञाप्रधानोरामःउन्नतस्कंधंतये
मुस्थिरंविदुरंज्ञातारंतंभरतमपिकथंचिद्दुना।न्यवर्त्तयत्।पक्षेःविपुलामहतीधृतराष्ट्राज्ञाप्रधानःसंजयःस्थि
रबुद्धिःविदुरंक्षत्तारंविदुरोनागरेधीरेकौरवाणांचमंत्रिणीतिविश्वः॥४१॥प्रभंत्रोदायादंभरतंदुर्योधनंच·भ

र्गुणामस्य युधिष्ठिरस्येंद्रस्य च॥४२॥ ते चित्ते रामाद्यः चित्रकूटनाम्नः पर्वतस्य पादाः अत्यंतपर्वताः दंडका
दंडकारण्यं पक्षे ते युधिष्ठिराद्यः चित्राः कूटाः शिखराणि दंडकाः काम्यकर्माणि दंडको दंडकारण्ये
काम्यकर्मणि च स्मृत इति शब्दार्णवः॥ अलंकृतकाननमिति पाठे अलं अत्यर्थं कृतं काम्यं दृष्टार्थैर्दंकमर्मे
यैस्तेषां पक्षे काम्यकं वनविशेषः॥४३॥ अत्र वा तस्य रामस्य वधूः सीता राज्यभ्रष्टेपि धृत्यै यतः एकरसा अ
विकृतबुद्धिः तेन कारणेन अनसूयया अत्रिपत्न्या उत्कर्षं शोभां दिव्यांगरागादिदानेन आपिता॥ प
क्षे द्रौपदी अनसूयया गाहित्येन॥४४॥ क्षणे तेषां रामादीनां विराधनामा राक्षसः महांति युद्धानि रचयत् राम०
मार्गमरुणात्॥ स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः इत्यमरः॥ अरुंतुदं तु मर्मस्पृगिति च॥ पक्षे॥ विराधनं नाम
भेत्तां दिविरोधं आरचयन्महाशस्त्रैः॥४५॥ युद्धात् आरब्धयुद्धः रक्षोवैरी रामः संरंभेण घड्भिः पांसुभिः कर्बुरवर्णी
एनं विराधं जघान किर्मीरनामराक्षसं चकर्षु राक्षसांतर इति विश्वः पक्षे संरंभेत्यादि क्रियाविशेषणं किर्मीरो बकभ्राता॥ राक्ष
सार्भीमः॥४६॥ रक्ष॥१

तैः रामादिभिः दंडकं ठ अरण्यविति शेषः सुतीक्ष्णशरभंगौ मुनिविशेषौ। पक्षे तै युधिष्ठिराभिः
दंडकः काम्यकम्। सुतीक्ष्णानां शराणां भंगैः राज्या॥४७॥ तं भ्रातं रामं युधिष्ठिरं च। काममृदेवः स्म
रः काव्यकर्त्ता च॥४८॥ आवश्यकपदश्लेषव्याचिख्यासावशात्मनः। लक्ष्मणस्य कृतौ सर्ग
स्तृतीयः समपद्यत॥ ॥अथ राजपुत्रो रामः परमात्मार्योणां विश्वामित्रोपदिष्टानां तेजसा
रिपुवर्गान्निराकरिष्यन् गुरुमहद्राक्षसवधरूपं गुरूपदिष्टवनवासं चानिर्वहन्नूकल्याण
लाभाय वनांतरं प्राप। पक्षे। नरश्चासौ देवसंभवश्च सोऽर्जुनः। अरिवर्गाः कर्णादयः परमात्मा
णि लिप्सितानि पाशुपतादीनि॥ गुरुर्युधिष्ठिरः तदुपदिष्टं शिवाराधनकार्यं शिवस्य
संभोर्दर्शनाय वनांतरं युधिष्ठिरराघपेक्षया प्रवासांतरं प्रवासे नित्ये चापि वनं प्रस्थव
णेपि चेति विश्वः। शिवं मोक्षे सुखे मेढ्रे सलिले पिशिवो हरे वेदयोगांतरे कीले वालुके गुग्गु

25 लावपीतिच॥१॥ वरा॥ उत्कृष्टसंग्रामे अधिरोपः आधिक्यं तेन आशास्येन हेतुना तेन रामेण तपः
सिद्धः पुरः अयनुगच्छन्. इयक्किटीकटी लत्रपञ्लिष्टद्धातुः शार्तैर्वा त्रंतः वने चरतीति चरआरण्य
कोमुनिस्तद्वद्वपुः सात्सुरूपेकृतिवृहल्लमित्यलुक्। प्रभुः प्रभावसंपन्नः अगस्तिर्दृष्टः। पक्षे पुरः प्रथ
मं वराहं तद्रूपं मूकदानवं बाधनेतच्छीलोरोपः शरीयस्येति नार्जुनेन तपोभिराराधितः अ
तएव तद्रागः प्रथमवराहवेधरूपं तिरयन् अगणयन् वनेचरवपुः किरातवेषः शिवः साक्षा प्रभुः ५
त्कृतः। वनेचरवपुषां प्रभुरितिवा॥२॥ निव॥ महर्षिभिः प्रशंसनीयां समितिं सभां प्रविष्टोसौ
रामः मुनिभिर्मृगं विध्यतीति कर्मण्यनूँण्. मृगव्याधो लुब्धकस्तद्वपुद्धरेण हरेणातुल्यः॥
विलोकितः। समितिः संपरायेस्यात्सभायां संगतेपिचेति मेदिनी। पक्षेसमितिः संग्रामः कि
रातवेषेण युयुत्सुना शिवेन तुल्यः नतु तेनोन्यूनः ३॥ तमभ्यतः पुरः दर्शितस्वरूपकं भ श्रीराम ४

मानमगस्त्वं मौलिना प्राणिपत्य· अवाप्य प्राप्तव्य भाविं शकरोतिति च्छीलातज्जो धनुर्वेदं सोयं

रामः समाहरे ॥ अयं शुभावहविधिरूपवेतिप्राचः धनुर्वेदः प्राचुर्येण त्वकृतायेऽस्मिंस्तान्॥

असाप्यशः+ रावण युद्धे+ रत्नूणी रावसिंचा यं महाशरमितिमरीयरामायणोक्तनूणा

दि धनुर्वेदमयमिति तु युक्तं। पसे प्रथमं कृत युद्धं ततः कृतप्रसादं त्रिशिवं प्रणिपत्य मौलि

ना कुंभूमिं जनसोऽर्जुनः शंकराच्छिवान्मानं सन्मानं पाशुपतास्त्र ज्ञानं वा प्राप ततो वेती ध ५

ति वेदः पचाघज्ञाप्रवेहोमयो मस्पतत्र वेदमयं खांडवदाहे तत्प्रभावपरितुष्टादग्नेर्मय स्य

मोचितत्वात्तन्महिम्नस्तेनानुभूतत्वात् धनुर्गांडीवं तेन निर्गीर्णं पुनः प्राप यज्ञलागम

भमानेन रुद्रेण यज्ञमृगवेधाय स्रष्टं· ·ोकयज्ञैः क्रियायज्ञैः कपर्दी विदधे धनुः। वष

त्कारो भवज्ज्या धनुषस्तस्य भारत। यज्ञांगानि चत्वारि तस्य संहनने भवन्। इत्येषी

तु१

26 कपर्वंतिपुराणे भुचत्रसिद्धशिवोपदशाख्यात्याइतिवा अशोभदैंदारामो धनुर्विस्फारय
न्महत्॥ भगवानिवसंक्रुद्धो लवोवेदमयंभधनुरितिरामायणाहौतविग्रहः समरेका
पेविस्तारे प्रविभागयोरितिविश्वः॥ ४॥ हेवद्रुहावातापादिदैत्यानांभस्मद्रुत्लयोनेस्त
पःसंपन्नादगस्त्यात्प्राप्तपरमास्त्रःसचासौकुम्भासिनीतूणीकृपाणश्च यस्यसः॥ तूणी
पांसंगतूणीरनिषंगाइषुधिर्द्वयोः॥ तूण्यामिलसमरः। वनस्थःसरामःस्वस्यतांस्वा
स्थ्यंप्राप। पक्षे। विबुधद्विषोंधकादयः। ब्रह्मवेदः। देवैःस्वास्त्रदायिभिराज्ञा स्यजयः
वनूभुविनसनूसनसनूस्वर्गस्यतांप्राप· शिवप्रसादानंतरं स्वर्गंजिगाम॥५॥अ
र्जुं। तस्परामस्य-चरित्रजन्येन अर्जुनेन प्रुल्केन दिगंतराणि व्याप्नुवता विस्फुर्वीकु श्रीराम४

नराक्षसी केन यशसा इंद्रसमाऽधिरूढा। पक्षे· अर्जुनेन नराकसमाधिरूढा· प्रसिद्धचरित्रजेन
यशसा दिग्मोनुलिः पता· विद्धं आदिकर्मणि क्तः दैत्यस्त्री केन॥ ६॥ तस्मिन् दुरापे निर्जने पंचवटी
प्रदेशे वसतो रामस्य समीपं उर्वश्या तुल्यो विलासवेषो यस्याः उर्वशीशब्दस्तद्विलासवेषपरः
साराक्षसी सूर्पणखा आजगाम॥ पक्षे॰ अतिदुर्लभे स्वर्गे स्थितस्यार्जुनस्य· तुल्यो रूपानुरू
पो विलासवेषो यस्याः सा उर्वशी निशाचरी अभिसारिका· निशाचरी पाभुजाया मिति वि
श्वः विलासो हाव विशेषः तात्कालिको विशेषस्तु विलासो गक्रियोक्तिद्धिस्तु क्तः॥ ७॥ सा सूर्प
णखा तद्विषयदृक्कामरहितं तरुणं राममचकमे ऽन्यायसी दुष्टा सती· हि स्फुटं वैषम्येण युक्ता यो
घटिता· मृतजीविका दुर्घटी· पक्षे· सा उर्वशी तं· अर्जुनं न्यायसी पुरूरवसः परिग्रहलेन मान्या
॥ ८॥ चुको। सा सूर्पणखा "प्रतिकूलाचरणाल्लक्ष्मणाकृतकर्मणा नासाछेदात् स्मैरामाय

मरंशंचुकोपास्त्री रत्नं हि करोना सावसादरश्चावमाननानन्तुवधः। पक्षेऽ निराकृता रामेणाप्रत्याख्याताने मेननि
राकृता सोर्वशी· स्त्रीरत्नं हि अवमानने वेक रोत्यास्ता वसादं।७। मास्त। सा सूर्पणखा· तदहीनाददृशार्दंदुयोगपा॥ वि
गतं लक्षं दुहृष्यं तद्दुपभोगरूपं यस्य तस्य भावस्तत्तां· शारदः कृतार्थेनेति वत्सा मात्येन पुंसकं।तस्य रामस्य पौरुषस्य
पराक्रमस्य प्रतिरोधकानिनि राकरणाथ्यो निवाक्यान्युक्तानि र्ययौ· पक्षे। सोर्वशी· अतदहीत्र्यपमानायोगपा· वि
लक्षतां विस्मयं। विलक्षो विस्मयान्वित इत्यमरः तस्मार्जुनेस्य पौरुषं पुंस्त्वं तस्य प्रतिरोधकोनिबांद्यमापवाक्यानि
।१०। कृतानि न रामे रासूर्पणखावैरूप्येरं राकृत वैराः खरदूषणाभ्यां सहिताः निवाताः शब्दस्त्वाऽमेघाः कवचा
ये यांति शक्रविद्विषो राक्षसा स्तूर्णी मीघंजुघूर्णः वभ्रमुः घूर्णा घूर्णी भ्रमणे· निवाता वाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च
वर्मेयादित्यमरः। पक्षे: शक्रे राकृतवैरास्तीव्रे दूषणोदीषैर्मुक्तानि वातकवचानाम दैत्याः।११। जनानितिस्खस रामः०
दय·जनस्थानेनासिकक्षेत्रंमक्तात्र्यस्थाने सस्यापिविबयेअजव्यरामेकृतोद्योगाः रसाभूमिं जग्मुः यमेति

मुमूर्षेवः॥ पक्षेतेनिवातकवचाः जननंजनः तस्थानं जन्मभूमिं पंचजनदैत्यस्थानं वा समुद्रोपांतं भूलोकार्त्यं

चमोलीकोजनस्थानमितिकथ्यित॥१२॥ सांद्रा॥ वंशः समूहः कुंभीकुंजरवारणोमरदिनः सामोद्भवः सिंधुरद्

विहलासुधः करिणांघटनाघटेत्यमरः॥ वाजिवाहार्वर्गंधर्वादिच कस्यांतः प्रलयः कादंविनीमेघमाला॥

१३॥ जवावागुरामृगवंधनी वादारश्म्यंघ्रिनुयोष्माः॥ पतंगः शलभेशालिप्रत्तेदेपक्षिसूर्ययोः॥१५॥ स्त्रथो॥

शाक्रघातुकमन्नेभवर्षुकाह्वा घनाघनाइत्यमरः॥१६॥ महारथानां महतदंद्ररथस्सेच श्राक्रमणोपूर्णपराक्र

मः विसा॥ भूपतिपुत्रोरामः॥ पक्षे इंद्रपुत्रोर्जुनः॥१७॥ तरा एकएवरामो लक्षसंख्यतांदधौ पक्षेत्र्र्जुनः श

रव्यतां॥ लक्षंसंख्याशरव्ययोरित्यमरः॥१८॥ मुक्ता॥ शुभमुरितिपाठे शुभशुंभशोभार्थौ वितितुदादौ परस्मै

पदी घुतादेरात्मनेपदित्वात्॥ अयमग्निमोवासेपकः॥१६॥ च्युता॥ आनकः शिरस्त्राणांतेनप्रकटितोमन

पात्रप्रपंचोयत्र क्षरोकः समर्थः विपरीताः यशपदीथिका॥ २०॥ दानां॥ जंवालिनयंकेनसादयतीतिसादा॥ २१॥

२८ इति।सुभटान् दृष्ट्वा इति सुभटदर्शी॰ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये इति णमुल्।सरामोऽर्जुनश्च॰ भ्रराद्विद्विषां रक्ष
सां वधात्मकः कटिनाद्गुर्वी गुरि(ति) विद्वत्स्यच गुप्ति येन॰ सोदरो लक्ष्मणो युधिष्ठिराद्यश्च।४४।सो यासरामः दाराः
सीता सोदरो लक्ष्मणः पक्षे आत्मेति प्रवासादारभ्य पुनर्दर्शनावधि वृत्तांतकथने ः।दारेति द्रौपदी युधिष्ठिरा।
दीनां।४५। सोत्कं।प्रियया॰ सीतया द्रौपद्या च॰ भुजाभ्यां इति भुजोपपीडं सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः इति तृ
तीयां तोपपदाडु पपीडे णमुल्।सरामोऽर्जुनिश्च॰ रत्या स्वभार्यया प्रीत्या च॰ कामः स्मरः काव्यप्रपंचेकश्च
।४६। आवश्यकपदश्लेषव्याचिख्यासा न यातत्न ः।लक्ष्मणास कृतो सर्गस्तुरीयः समपद्यत॥ ॥तीर्था
।द्रा घिष्ठो तिदीर्घः।१। स्वाधा।स्वधाभराः आह्वानि।२।महा महांतो जगराः कवचानि यस्याः सा चासौ सत्र
द्रुभीमानां भयंकराणां रक्षसां सेना तस्या भयजनका रामस्य प्रभावात् रोमहर्षो रोमांचः।उरश्छदः कंक
टको जगरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः।पक्षे अगस्त्यशापात् अजगरीभूतेन नहुषेणावेष्टितस्य भीमस्यालय रामं०

द्रोयुधिष्ठिरः तत्सभावात्॥३॥ सराभीमः शत्रुभयंकरः सभीमः क्रोधस्यवशोधीनजातयाहतेनरक्षोगणोनरावणा
श्रवणागोचरेणातस्तुष्ठमनः क्षोलयामासः पक्षेक्रोधवशोनामराक्षसगणाः सौगंधिकाहरणेहतः पुलस्त्यन
प्तुर्धनदस्यः मानसंसरइतिकश्चित् भीमसेनेत्रीमसेनः॥४॥ वनेराज्ञीसीतासंगताः प्राप्ताः सत्पदीत्रिष्ठक्ष्म्योयया
संगतेसख्येप्रशस्ताश्चभामाक्रोधस्त्वेतिवाः रामोपनीतैरम्येतैः पुष्पैः कृतावतंसारेजे पक्षे द्रौपदीः मिलि
ताकृष्णसहागतस्तत्पत्नीयस्याः साः भीमाहृतसौगंधिककृतकर्णपूरा। छाननो। व्यावृतआच्छादितः घोषोयस्यां
मायात्रायस्यः इंद्रसेनायांकृतोरोषबंधोयेन अज्ञातशत्रोः रामस्यउघमात् नजातः शत्रोरुद्घमस्यस्मा
दितिवा मायावीरावणास्तहूनगोचरोभूत्॥ पक्षे रथेव्याहृताबहुरथा घोषयात्रागोव्रजदर्शनार्थयात्राय
स्य सुरेंद्रसेना इंद्रप्रहितचित्रसेनगंधर्वसेनातयाकृतोरोषेणाबंधोनिग्रहोयस्यः अज्ञातशत्रोर्युधिष्ठि
रस्यउघमेनरक्षितात्मा युधिष्ठिरोघोजितभीमादिमोचितत्वात् रिपुः सुयोधनः॥७॥ अथाचित्रमृगीम्

तमारीचत्वाभायसलक्ष्मणोरामेगतेसति। जैत्वरथस्ती व्रतवःलोभात् दशाननस्तदाश्रमसमीपमुपागा
त्। रंहस्तरसीतुरयः स्यदःजवइत्यमरः। पक्षेसीमांतिरयुते युधिष्ठिरेमृगयार्थंगतेसतितीव्रतराल्लोभादृशा
ननीयोजयद्रथः सैंधवः। च। सताःसरावणः कृष्णेत्यत्रि नेत्रमीनवञ्चंचलेलोचनेयस्याः कज्जले नांतिनेहृ
ति वा। तांजनककनाम्नोराजर्षेर्वंश्यस्यलक्ष्म्याःमूर्तिं। सीतां। पक्षे। कृष्णांद्रौपदीतिरस्कृतमीननेत्रां। जन
कस्यपितुः। ऐ। धाता। उन्नीतिक्रियाविशेषणं। ११। अभि। ननुवितर्के। १२। भवा प्रेक्ष्यतांदृश्यतां। प्रेक्षता
मितिपाठेपरिचारकत्वं। १४। अविश्रम्यथा एतांपरित्यज्य गोतमपकारं नविसस्मार। अस्सरमितिक्रि
यायाः स्वमित्यस्य वाविशेषणं। धनसंगिनाप्रागराज्येनवालिना हृतायाःप्राप्तायाहरिगोत्रापावानरभू
मेः किष्किंधायाश्चवलंबने: संभाविते: संकृतिनममन्यतेतिवा। वानरावर्षमहेतुके: रामकर्मभि: श्रीराम०
सीतान्वेषणादिभि: संकृतिनमस्मरदितिवा: पक्षे। क्षिाः विशिष्टदीप्ति: वसोरूपरिचरस्यवंशोविराटः

त्वं तस्याभिलाषो न स्यात्।१५। अस्याः मलिम्लुचाश्चौराः धनांतः शरत्कालः।१६। इहायोगो ऽवयवशक्तिः
ज्ञातो ज्ञातो यद्रूढ्यर्थं तद्रूढमभिधीयते।१७। यावान्नरेंद्रसुतो रामो युधिष्ठिराद्ययस्य। दक्षिणोत्करुरीमे
चव्रणो यस्य ः दक्षिणारुरुर्लुब्धयोगाद् दक्षिणेर्मा कुरंगक इत्यमरः।दक्षिणेर्मा लुब्धयोगकृत्यत्र लु
ब्धग्रहणं प्रायिकं। वाली हेमाब्जमाली गुणानिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मा कृत्याह्निदर्शनादित्याहुः।इ
ष्टमीक्षं। दृष्ट्वा दृष्ट्वाभीक्ष्णये रामुल्। गजारावणः मेधवम्या।२२। गांभी।गांभीर्यो दिवरप्यादय्यवनीये।
तपस्वी तापसवेषो दीनश्च। तपस्वी तापसे दीने इति विश्वः। सरावणोऽजयद्वथश्चा। तां सीतां कृत्स्नां च।२३।
यो सौ। विताने यज्ञ विस्तारे आहितं सोमकार्यं येन। जनकनाम्नाकु धाजिन शोभिता यां यज्ञभूमौ कलत्र
इव सीतानामकन्याहं लब्धा पक्षे। वितानेवं श विस्तारे आहितः सोमकनामा आयो यस्य। तेन पिता
कृस्ना नामाहं अजिन शोभित क्षितिरूपे कलत्रे मैथिलेन सीतेवलब्धा।२५। पतिः।अशेषाणम्

नृत्तोपि भवति तच्छीलं क्षत्त्रं क्षत्रियः रामो नाम यस्य यं मन्निहितः मम पतिः शत्रुघ्नः भयंकरस्तादृश
कनिष्ठस्य · जयशीलः ।। साहं स्व सत्यवादिनी न ।। ज्ञाति ज्ञातिं च सामान्यं · पक्षे · प्रभाविरमं त्यास्मेन्निति
प्रभाविरामः ।। युधिष्ठिरो भीमस्तदनुगो जिष्णुरर्जुनश्च मम पतिः नासत्याभ्यामश्विभ्यां जातो नकुल
सहदेवौ · पंचापि मे पतय इत्यर्थः ।।२६।। पितुः ।। समयं चतुर्दशवर्षरूपं त्रयोदशवर्षरूपं च प्रती
क्षमाणा · दायादं भरते दायादेन दुर्योधनेन च ।। संक्रामितो निवेशितोऽपहृतश्च राज्यभारो यस्य भर्तुः
रामस्य युधिष्ठिरस्य च ।।२७।। इयं ।। मूलं पदवी पतिर्वो ।।२८।। इति ।। प्रतीति · परस्त्रीसंलापस्य
निषिद्धत्वात् ।।२९।। स्वयं ।। योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः ।। ३० ।। इदं ।। पक्तिः परिपाकः
वीति · ऊर्जितविचारया: पाठांतरे विचारशून्यया · हरिद्रो दुर्गतोऽथ सा वित्यमरः ।।३१।। भि   श्रीराम०

क्षा। सारीधनं॥३३। स्वं। हूं। सिंधो समुद्रस्य राज्ञा सिंधुरेण गजेन स्वजतिगच्छतीति वा। रावणो
नाम। पक्षे· सिंधुदेशपतिर्जयद्रथः वैरिणामाक्रंदकरः॥३४॥ सात्व। सिंधुः समुद्रोदेशभिदश्च॥३५
॥टाद्य॥ विकारंतायमसेवपत्यागं· मानमथंच॥३७। पुरा। दानवोहयग्रीवः॥ ३८॥ चल। चलन्
जटायुर्गृध्रराजो यस्याः सीमसीमेस्त्रियामुभेइत्यमरः। पत्रोरावणः द्विजाः पक्षिणः। पक्षेचलंत्योज
राय स्याः साध्वाक्षणा पंक्तिः। जटालग्नेकचेमूलेमांस्यांग्लक्षेपुनर्जटीतिविश्वः। दंतविपांडुजाद्विजा
इत्यमरः। यौवनेति· यूनः परा राज्ञ यद्रथेन· तांद्रौपदीं॥४०॥ आक्षा भयं करोभिमानीच खगराड्
टायुः तस्य रावणस्य। पक्षेभीमोजयद्रथस्यमार्गी। गरुडसमः। ४१। चिर। पक्षः पतत्रं पतंजटा
युं। निगृह्य अभिभूय। कंठेतिक्रियाविशेषणं वा। भीमसेनाश्रस्यस्य रावणः सीतांदक्षिणां दि
शंनिन्ये। पक्षे। क्षताः पक्षाः सहायाश्च स्यमंभीमोजयद्रथंनिगृह्य बध्वाद्रौपदींच युधिष्ठिरसमीपं

निन्ये।पक्षोमासार्द्धुके पार्श्वे ग्रहे साध्वविरोधयोः।केशादेःपरतो वृंदे स्वले सखिसहाययोः।चुल्लीरंध्रे
यत्र त्रेच वाजिर्कुञ्जरपार्श्वयोरिति मेदिनी ।।४३।। निशास्वस्पडपरोधकर्त्री रक्षसां पत्या रावणेन स्वतं
तं सांत्विता पि सा सीता· अशोकयुक्तेषु वनेषु जीवन्मृता वस्थ्या कालं निनाय। पक्षे· रक्षसां निग्रा
हके रा पत्यालीमेन सा द्रौपदी शोकयुक्तेषु वनेषु ।।४४।। ततो ।मत्रैः सीता पतये मातरं न्वेषणाय र
न्नमते· युद्धश्रमेणां त्यावस्थामापन्ना पक्षिराजो जटायुः विभ्रद्धिरिं द्रो यस्मात्तेन परेण शत्रुणा
रावणेन नीतां क्षितवप्रजानां संततीनाम रणिनि वत्तुत्यादि कां स्वां प्रियां सीतां प्राशंसा पक्षेः प्रजानां
मत्रैर्युधिष्ठिराय स्वांस्वरणिं अग्निर्निमंथकाष्ठं प्रियां दृष्टां हि जोत्तमो ब्राह्मणः अमेरणोपलक्षि
तः बिभेति धर्मलोपादिति बिभ्यत्· हरिणो नम्र गरूपेण धर्मेण पत्नीनां निर्मथ्य दारुणि त्वरणि राम०
द्वयोरित्यमरः।४५। वने। तस्याः सीतायाः अनुजस्य लक्ष्मणस्य· कबंधलूतेन कबंधत्वं प्राप्तेन

सरामः कबंधोस्त्रीक्रियायुक्तमपम् ह्वेकलेवरमित्यमरः। पक्षे। तस्याः अरणोः आहरणं भीमादीनां कस्यत्र
लसप्रतिबंधकेन सयुधिष्ठिरः। ४६। सतां सकबंधः पूर्वं रामे सीताकृतविरोधोपित दृक्प्रत्युत्तरैः तन्मनः प्री
णायति स्म। धिविप्रीणाने। पक्षे। सयुधिष्ठिरः तेन धर्मेण उत्पादित शरीरः तत्कृत धर्मविषयक प्रश्नोत्त
रदानैस्तमपीतोषयत्। ४७। ततो वधे सति आविष्कृतदिव्यरूपात्तस्माधर्मतः सख्यधर्मात् हितोपदेशं सु
ग्रीवसख्यादिविषयं। अनुजो लक्ष्मणः पक्षे अवधिलीमादिजीवने आविष्कृतस्वरूपाद्धर्मतः हितोपदे
शं विराटगृहवासादिविषयं अनुजा भीमादयः॥ ४८॥ ततः। परैः अतत्र्यंचरितः समुत्प्रीतिमुक्तो
संसे रामः प्रस्फुरत्मत्स्यसमूहं संसक्तुल्लमद्धिः ल्लमद्धिः कीचकाख्यवेणुभिर्दुर्गमं चलंतीप गच्छतो
नराणामाधयो मानसव्यथा येन तं तत् पंपासरसी रवनं तज्जलं वा प्राप। पक्षे। परैः शत्रुभिरचिंत्यया
चरितं यस्य सः समुच्चलन् गच्छन् स युधिष्ठिरः। समुद्दीपितं प्रकाशितं मत्स्यानां स्वं वृत्तानां र

देशानां वा मंडलं येन-की चकाः श्यालास्त दुःशेन दुर्गमं यावनं नराधिपं विराटं । ४९ ॥ मातंमुनिविशेषस्य तेजसा
मलावेशाक्षपितामतिवद्धाम्बरेवी लिनः शक्तिर्यस्मिन्नसविषयो देशऋष्यमूकस्तत्र वसंतं वानराणामिंद्रं
सुग्रीवं समीरपुत्रेणाहनुमताकृतानुकूल्यः विदितः ख्यातः स्त्रैनैव सुग्रीवाय निवेदितो बुद्धिमान्बसराजा
रामो मित्रं प्रापा पक्षेमातंगागजाः नरेंद्रराजानं समीरपुत्रोभीमः अविदितः अज्ञातः सखायं वामित्र
मिवचार्थे वा वा शब्दः । ५० । सोक्षर नक्षरन्नक्षरन्सुस्थिर । सविलावस्वन्वयः सूर्यपुत्रः सुग्रीवः तस्य
रामस्य कर्मभिः धोनसंगीमाप्तप्रायराज्यः हृतानांप्रामानां वानरकुलानां अवलंबनैः स्वंकृतिनं अ
स्मरत् ॰ कृतज्ञो रामो यकारं न विसस्मार । अक्षरमिति क्रियायाः स्वमित्यस्य वा विशेषणं ॰ धनसंगिताप्राप्त
राज्येन वालिना दृतायाः भार्यायाहरि गोत्रायावानरभूमेः किष्किंधायाश्च वलंबनैः संभाविनैः स्वंकृतिनममन्य रा०म०
तेति वा ॰ वानरावष्टंभहेतुकैः रामकर्मभिः सीतान्वेषणादिभिः स्वंकृतिनमस्मरदिति वा ॰ पक्षे ॰ किमाः विशिष्टदीप्तिः वसो
रुपरिचरस्य वंशो विराटः १

मत्स्यराजस्योपरिचररेतः समुद्भवत्वात् अक्षादिभिः पांडवकर्मभिः अक्षदेवने युधिष्ठिरो रंधने पाकक
र्मणि भीमः संगीतेन्नृत्यगीतादौ बृहन्नडारूपोऽर्जुनः अश्वशिक्षायां नकुलो गवां परामर्शे सहदेवश्च निमुक्ता
ः। गव्यागोत्रः गवामित्यमरः। विभाः वसवत्वयः सूर्यवंश्यो विराट इतिकश्चित्। ५१॥ सत्यसंग्रामेषु भीरघु
वीरवर्यः रामः संघृष्टानां स्वद्वीवनां विद्विषां बलं लुंपति तत्र स्वभुजबलं प्रदर्शयन् मल्लानिव बलीयसः
मल्लः पात्रे कपाले च मत्स्यभेदे बलीयसीति मः मेदिनी तालान् वृक्षविशेषान् वायुरिव उन्ममाथ यः पक्षे
वीरवर्यः भीमः लघुशीघ्रं रणेषु मल्लयुद्धेषु मल्लान् नियुद्धोपजीविनः उन्ममाथ तालान्वायुरिव संघृ
ष्टेत्यादिः कर्मधारयो वा गीतकालक्रियामाने तालः खड्गादिमुष्टिषु द्रुमभेदे करास्फाले इति विश्वः। ५२।
हारोदाराः सुग्रीवभार्या रुमा तस्या उपरोधः बलात्स्वीकारस्तेन अपराधिनः सुग्रीवेण सहयुध्यमाने

33 मूर्द्धघर्षणो यथा स्यात् । दुंदुभिदैत्यस्य शत्रुं वालिनं वैरात् विशेषयुक्तं वनमिव रामः संजहार । दव
दावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । पक्षे । द्रोपध्युपरोधचिकीर्षया कृतापराधं । एकोनशतसंख्यै भ्रातृ
भिः सह युद्धायोद्यतं । मूर्द्धघर्षणो दुंदुभिर्यथा स्यात्तथा समं भीमः कीचकं विराटशालं । ५३ ॥ भा
र्वा । सुरेंद्रसूनौ वालिनि भ्रातांतरे प्रेतदशां प्राप्य स्वर्गते सति । भावः सत्ता स्वभावाभिप्राय
चेष्टात्मजन्मस्वित्यमरः । प्रहृष्टः कंदर्पसमः दृष्टवालिसुतं च राजानं सुग्रीवं लक्ष्मीः ।
प्राप । पक्षे अर्जुने पार्थं प्राप्य संगीतशीलाश्लिष्टं उत्तरं भिनत्ति स्म सो मत्स्यानां स्ववंशपानां
केतुरिव मकामक स्ताः विराटं धृतवान् हृष्टः मूषणां । अंगदः कपिभेदे स्यात्केयूरेभू
षणो भगदत्तिनि विष्व ॥ ५४ ॥ माल्यवतोगिरेर्नितंबे हदि निलेस्तृणा विशेषेराद्धोवसं रामः

तंतं रामं॰ रावणकृतास्वदारपीडाकंकमार्जियोगं नालंभयत् अपितु सर्वे । पक्षे पुष्पादिभोगसं
पन्नस्य विराटस्य पांडुपन्नार्जुनमुक्तायां राजधान्यांवसंतं कंकनामानं ब्राह्मणलिंगि
नं वा॰ युधिष्ठिरं कीचककृता द्रौपदीपादप्रहारादिपीडाआर्जियोगं नालंभयत्॰ का
काअलं भयद्देव । कूटकं भययेसानौ राजधानीनितंवयोरितिविश्वः । अजातशत्रुः
कंकश्चेति त्रिकांडशेषः । कंकोब्राह्मणलिंगिनीति हैमः ॥ ५५॥ आधा । निकुरंबं कदंब
कदंबकवमित्यमरः ॥ स्त्रीपुंसौ मि । थुनं द्वंद्व मितिच । स्त्रियां व्रातः स्त्रियां भूम्निव वी
द्राकृ७ इतिच ॥ ५६॥ कोणो वीणादिवादनं ॥ दध्वने राक्षायितं॰ घटासमूहः । आनकाः पटहाः
॥ ५७॥ माचि । द्विजैः पक्षिभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ५९॥ त्रावटपा॰ पुवत्सेव ॥ सूर्येकांतइव ॥ ६०॥
केकि ॥ अवतत्यविस्तार्य ॥ ६१॥ व्योम्नि ॥ पर्यसारि गलितं ॥ ६२॥ वायुरागमद्गवं

धनी॰ कृशांनसत्रं भल्लूकश्च ॥ ६५॥ शाद्व ॥ हरितात्तृणक्षेत्रेषु॰ नउशाद्दाडुलत्त्व ॥ उभौ म
ध्यतवर्गीयौ वैदूर्यं मणिशाद्वलाविति शावद्भेदः । इंद्रगोपाल्लोहितकीटविशेषाः ॥
॥ ६६॥ उत्त ॥ केतकालिवर्नीयिकेव ॥ अलिलेख्यायकइव ॥ ६७॥ चंचु ॥ हरिनीलइंद्रनीलः ॥
॥ ६८॥ उच्चु ॥ प्रावृषा सख्येव॰ दिशाः सख्य इवालंकृताः ॥ ७०॥ ततः ॥ रामो दाशरथिः रामाः स्त्रि
पश्च॰ शत्रुदर्शा अपितहिंद्दबलसंपदः ॥ ७१॥ तारो हारो स्या॰ मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याद्दिल
मरः ॥ ज्योत्स्ना स्मिते नोल्लसनशीलं चंद्रइए व मुखं यस्याः अथ च ज्योत्स्ने व शाशांक इ
व॰ पद्महस्ता श्रीरित्यागमः ॥ ७२॥ कुवे ॥ सरसं यथा स्यात्त० सरसो मानसात्॰ मराला
हंसाः ॥ ७४॥ निर ॥ सरसि भ्रष्टो हिमणिः शेवालयमैसा यो द्युतये ॥ ७५॥ अवो ॥ ए
कयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरा विलमरः ॥ ७६॥ मौनं ॥ उमे स्मे यं वि श्रीराम ४

पांडुरत्वं जलदावलीषु इति पाठः तेन न क्रमभंगः। स्त्रियः स्त्रीषु वा वरूपकं वस्तु न्यस्यंती
त्यौचित्यं च॥ आह च। अनौचित्याद् ऋते नास्ति रसभंगस्य कारणं। प्रसिद्धौचित्यबंधो हि
रसस्योपनिषत्परेति ॥७७॥ आसा। वर्षा एव रात्रिः ॥७८॥ विशीर्णं संकर्णपूरं कुर्वंति
स्म ॥७९॥ समुद्र। सघ उद्दण्ड्यता अगस्त्येन ॥८०॥ लज्जामर्मभूषणं ॥८१॥ निशा। का
मदेवः स्मरः काव्यप्रयोजकश्च ॥८४॥ आवश्यकपदश्लेषव्याचिख्यासावशात्मनः॥ लक्ष्मणस्य कृतौ सर्गः पंचमः समपद्यत॥ समात दाशरथ्याल्लए
सरामस्य विनिष्पतदिवजीवरूपं धनंकुरोध। समया विकर्त्तनस्य सूर्यस्य वै
कर्त्तनस्य सुग्रीवस्य वा शक्तिरस्मिन्। प्रकर्षेण अग्रेऽघ"त्वां दुःसहं यस्मिन् धार्त्तरा
ष्ट्रैर्हंसैः सहितः पक्षे सदुर्योधनः समग्रकर्णशक्तिः। अग्रे प्रथमं दक्षिणगोग्रहे त्रो

35 घन्तुशर्म+सुशर्मन्नि+ मन्त्रियोधविशेषोयस्य·उक्तविशेषणवि+धतराष्ट्रपुत्रो+शिष्टः
शरत्कालइवएतस्यराज्ञोविराटश्चैस्यविनिष्पतबहिः संचरन्जीवधनंधनंजीवित
मिवप्रियंधनंगोधनंधनंगोधनवितयोः धार्तराष्ट्रेसितास्यांछिसंसकौरवभोगि
क्षितिविश्वः जीवोस्त्रीजीवितेहंसेजंतोजीवोगुरावपीतिच ।।१।। द्विधा।। रावणेनत
स्यसीताहरणरूपस्यांगसपरोधस्यग्रहणेस्वीकरेनिवद्धेनिर्व्यूढेसतिः तत्प्रति
चिकीर्षुणाराज्ञासुग्रीवेणप्रेरितं· तत्क्षणंसंभ्रसतरे हरीणांवानराणांसैन्यंउद्गतो
गजस्यवानरविशेषस्यप्रचारेणोज्ज्वलं उच्चचालचलितं। पक्षेदुर्योधनेनगोग्रहणेकृते
तदातस्मिन्कालेविराटेनप्रेरितंप्रसपदिभ्वंसैन्यउद्गतहस्तिसंचारोज्वलंउच्चचालेच
लितंसपदितत्क्षणं· प्रतीकारस्यउपसर्गस्यप्रभ्रमनुष्यइतिदीर्घः ।।२।। गतेशोभनसु श्रीराम४

स्वार्थं वानरसैन्येषु गतेषु· स्वेन लब्धचिन्हं रामांगुलीयं येन सुतरां नयोत्तरा उत्कृष्टनीति
का श्रीर्यस्य स हरेर्वायोः पुत्रो हनूमान् अंगीकृतावधिः· नृपेन्द्रियायाः राजपत्न्याः सीताया
अन्वेषणे तत्परोऽभूत्। पक्षे सुशर्मणि त्रिगर्त्तयोधस्याथ विराटसैन्येषु प्राप्तेषु प्रतिपन्नः
प्राप्तः कालस्तयोर्द्वयोः वर्त्ततो येन· स्वं आत्मकृतं लब्धचिन्हं शस्त्रस्थापनस्थलं प्रलपति
स्थानं कपिध्वजादि वा येन· शोभननीति युक्ता उत्तरस्य विराटपुत्रस्य श्रीर्यस्मात्
सोऽर्जुनः विराटप्रियस्य तद्गोधनस्यान्वेषणे अन्विष्य परावर्त्तने ॥३॥ समि॥ दीप्तं॥
वाग्गंतरे समुद्रं वा नेजोऽस्य समारुतिः रामस्य संदेहं दूरीकृत्वा जयनिश्चयं कुर्वन्नत्र
स्थितः। निःशंकः प्रतस्य इति वा· शर्मीप्राय गृहीत ज्वालो वह्निरिव दीप्तः। पक्षेऽर्जुनः। उ
त्तरस्यार्जुनायमिति निश्चयं तस्य कुर्वन् तस्य शंकामपाकृत्य· प्रस्थितः शमीं प्राप्य ग्

30 हीननिजास्त्रः समिद्धोऽग्निरिव ॥४॥ गच्छन् संपातिना यथो रायोज्येष्ठ भ्राता पत्ररथेन पक्षि
णा सूचितकार्यसिद्धिः करिनक्रैः गजो पकामैर्जलचरप्राणिविशेषैः करालं भीषणं तुंगे
दंतुरे चाभिच्छेयवदिति विभ्वः। अग्रे पुरः घोषेण शब्देनोद्धतं शत्रुसैन्यमि+ पततस्त्र
र्थांऽजाऽइत्यमरः॥+ वसमुद्रं हनुमान् ददर्श। पक्षे शकुनप्रदैः पक्षिभिः सूचितेष्ट
सिद्धिः शीघ्रास्त्वरथेन सुष्टुउचितेति वा करिणा एवनक्रास्तैर्भीषणमब्धिमिव वैरिसै
न्यं धीरोऽर्जुनः॥५॥ आक्रांतमहेंद्रपर्वतः सहनुमान् गुरुं महांतं भीष्मं भयानकं द्रु+
पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः+ गंडुर्वेगाहं उत्कृष्टजलसिंधुराजं समुद्रं+ मनसा
तुल्यवेगः अभ्रस्याकाशस्यांते गतिर्यस्य+ अतिचक्राम। पक्षे सूर्यमाक्रांतो महा
निंद्रो भ्रूभंग दुर्योधनो येनं जयद्रथसहितं द्रोणभीष्माभ्यां दुर्गपरे वां शत्रुणा मोघं श्रीराम ४

समूहं मनसा व्यलंघयत् + मानेन चित्तसमुल्लसा सहिताप्रवृत्तिर्यस्य न भ्रांता गतिर्बुद्धिर्यं
स्य सोऽर्जुनः + वंदे परं परायां चाथो घोवै गजेंद्रस्य चेति विश्वः ॥ ६ ॥ शैले । असौ मारुतिर्जि
ष्णुश्च शैले विश्रमार्थमभ्यर्थितैः प्रहिते सुनाभपर्वते मार्गस्थितगिरौ च अप्रतिहतगतिः न
दीनामिनस्य समुद्रस्योल्लंघने अहीने प्रशस्तेऽब्लवने च दक्षः परे पौराणां मंडलस्य
देशस्य समूहस्य च समीपं प्राप्य संस्थानविशेषस्य रचनाभेदस्य यथोचितबलविन्या
सस्य च शोभाः दृष्टवान् ॥ ७ ॥ परां लंकापुरमवगाहमानः अशोकवनं प्राप्तः स हनूमा
न् महात्मा अपत्यं स्त्री माहेयी सीता स्त्रीभ्यो ढक् तद्दर्शनेन क्षणात् । अल्पकालादिकृतकृत्यो
भूत् । पक्षे शत्रुशैन्यमतिक्रम्य गच्छन् शोकगहनमप्राप्तः सोऽर्जुनः माहेयीनां गवां दर्शनि
न क्षणात् उत्सवात् चक्रे सैन्यरथांगयोः ग्रामजाले कुंजालस्य भांडे राष्ट्रास्थयोरपीति

विश्व: निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षण इत्यमरः। माहेयी सौरभेयी गौरिति चा। माह
द्वैः तेजस्विराजवंशराजां उल्लसन्त्यः गोसमूहं च। परो रावणो दुर्योधनश्च। पर उत्कृष्ट उपरो
ध इति वा। तत्कृतत्वेऽशान्तत्वं घितसमुद्रजलविस्तारः अतिक्रांतधेनुदूरगमनश्च मारुतिरर्जु
नश्च तां सीतां गव्यां च दृष्ट्वैव अमोचयत्। आश्वासनेन परावर्तनेन च। अशोचयदिति
पाठे शुचं शोचेत्यर्थः। गवां समूह इत्यर्थे इनित्रकट्यचश्चेति त्रः। गव्या गोत्रा गवामिति समरः
॥२॥ तस्याः सीतायाः गव्यायाश्च। गोपालो भूपो रामो गोपश्च समागमः संगमनं सम्यग्गा
गम्यते अनेनेति मार्गश्च। आशा आस्था दिक् च। राजचिह्नं रामांगुलीयं ध्वजादि च। स: मारुति
रर्जुनश्च। व्यजनवच्चनेन प्रतिपादनमनुमापनं च। हरेर्वायोरिंद्रस्य च। अर्कात्मजस्य
सुग्रीवस्य कर्णस्य च। शासने अज्ञायां निग्रहे च। शासनं राजदत्तोर्व्यां लोकाज्ञा शा श्रीराम ४

स्त्रशाखिक्षितिविल्वः ॥ १०॥ अथ ॥ उत्तरस्यानंतरस्य वैराटेस्य च· कार्वस्य "मानयनादेः धेनुपरा
वर्तनस्य च· बहुशक्तिसंपदं एकैकवानरस्ये वंरूपंतां अस्त्रादिसामग्रीं च। तालो हि वल्लाक
र्षणसहितं यथा स्यात् ॥ तदाकर्षणमुक्त्वा· समानं वा तालेन समालं पद्मा णस्तनं धनुस्तदा
कर्षकं च· द्विपारक्षसां कौरवाणां चतुरः सीतायाः स्फुरत्पताकं अग्रेप्रसरध्वजं चं ववनं
अशोकवनिकां समूहं च। भंगउन्मूलनं पराभवश्च ॥ ११॥ संचां। द्रोणाः काकोलो गुरु
श्च· शकुनिः पक्षी सौबलश्च उलूकः पचेकस्तत्पुत्रश्च· दुर्ग्मः सांबः सैन्यरक्षणं च· नृपतरुर
श्वत्थोनृपा एव तरवश्च। पुन्नागो वृक्षविशेषः श्रेष्ठपुरुषश्च· पूगः क्रमुकः पूगं वृंदं च अ
ञ्जा तत्वतः तत्त्वे त्वद्धा अञ्जसा द्वयमित्यमरः अश्वकर्णो वृक्षविशेषः पुन्नाः पाठान्तरे लू
नावा अश्वा यस्य स राधेयश्च श्री फलो बिल्वः लक्ष्मी फलं च· धात्री आमलकी भूमि

ख्व॥ आगशोकेन हनुमन्[illegible]सीताधिष्ठिताशोके। न सुंदरं तन्मात्र शोकं पूर्वं शोकम्भूदन्यं च
अरिगहनं रावणभणवनं कौरवसैन्यं च समारुतिरर्जुनश्च शोच्यं चकार। द्रोणः काके कृपी
पता विति विश्वः शकुनिः पुंसि विहगे सौबले कच्छपांतरे इति मेदिनी उलूकः पुंसि काक
रावपि भारतयोद्धरीति विश्वः गुल्मः सेनाघटे स्तंबे सैन्यरक्षण रुद्धिदोरिति विश्वः प्र
काराः। पूगः क्रमुकवृंदयोरित्यमरः॥ आरग्वधो राजवृक्ष इति च॥ बिल्वे शांडि
ल्यशैलूषो मालूरश्री फलावपीति च॥ धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपी
ति च। अशोकं त्रिषु निःशोके पुंसि कंकेल्लिपादपे जो राजवृक्ष इति च। बिल्वे शांडि
ल्यशैलूषो मालूरश्री फलावपीति च धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपीति
इति मेदिनी॥१२॥ परा। भूभृता रावणेन दुर्योधनेन च। तं मारुतिं जिष्णुं च उपरि उद्धृतोरणे बहि

श्रीराम ४

परितः सर्वतो रराक्षं च · दुर्योधनरोषोत्सेकयोरिति भिदितनी उपरितउत्क्षेपेत इति वा १३ । उदा । अत्र सोमाहतिर्जिष्णुस्त्र
कोष्ठकीकृतः मंडलीभूयावरुद्धः ।१४। यदा । समाहतिर्जिष्णुस्त्रा महोल्काटोमहकलहत्समरः ।१५। निर्गासैन्यपूरसहितो
क्षोरावशिखस्तमाहतिः · प्रायतपक्षे समं सुयोधनसेनौघस्तं जिष्णुः प्राप · आहवेदक्षः ।१६। विगामक्षुशीघ्रं · अत्र क्षोरावशिः
इ यावद्वंभेदस्त्र · भीष्मो भयंकरो गांगेयस्त्र · कृपाः अन्याः कृपाणाः शरद्वत खड्गस्त्र · करणेव यंतं कृष्णं करोन राधेय
न चासमाहतिर्जिष्णुस्त्र ।१७। भिवा । अत्र नल्पतरमस्त्रं ब्रह्मास्त्रं महास्त्राणि च । राजपुत्रेणोद्वजितार्जुनेन चम्यरोधि · जय
हे अवक्रेच दुःखिनयोद्धत्वे दुर्योधमोसति: कौरवेंद्रस्त्र ।१८। विपाक्षरक्षोभिः कौरवैस्त्र । समितिं सभां संग्रामं च । समि
तिः समवेतार्थे सभायामपि संगर इति विश्वः । सुरद्विषां रक्षसां देवद्रुहां च · राजानरावणां सुयोधनं च · धरात्मजा
सीता द्रौपदी चाति ग्रह प्रतीकाररूपार्थप्रकाशकेवोक्ये ः ।१९। ततो जयांकीर्जुनध्वजस्त्र पुच्छलस्त्राग्निनालंका
दहाह । तेन पुरालंकामिव शत्रूणां चित्तवृत्तिं च ।२०। एवं । हविर्भिरिर्वायुरिंद्रस्त्र · यशो व्यमुष्मादुस्मीघंमिव ः अत्र

39 ष्टुं यशः। उक्ती धंचा। उक्ती धंतु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणांतर इति मेदिनी। २१। प्रभा। लांगूलाग्रदीप्तेरध्वौनिव पिकः पुनस्त
द्वं घनात्मा तजयोत्कृष्टश्रीः। सीतादत्तरामाश्वासनचूडामणिप्रापकः स्ववर्गैर्यैरंगदादिभिः। पक्षे। प्रभावयुक्त
स्य दृनि प्रस्य वल्लाध्वे: पराभवात त्लध्वजयावैरादि श्रीर्यस्मात्। विराटप्रियस्य उपायनस्य रत्नस्य स्वजातिश्रे
ष्ठगोधनस्य चाहर्ता। रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेति च। स्वगवगैर्यैर्युधि
ष्ठिरादिभिः। २२। समे। सर्वैर्हनुमदादयो युधिष्ठिरादयश्च। समंगदो वालिसुत एव हेमकुंडलमलंकारोयेः
षांते। संपन्नकेसरसौवर्णा कर्णभूषणाश्च। कृतो नुभावः प्रभावो मतिनिश्चयश्च यैस्ते। अनुभावः प्रभावेस्या
त्सतां च मतिनिश्चय इत्यमरः। मधुनामार्गस्तु मधुवने पीते नरोचिता दीप्ता। मधुरा मनोज्ञा उचिता च श्रीर्ये
षां। क्षमापतेः सुग्रीवस्य विराटस्य चाग्रतः। अग्रतः पूर्वमेव तदासने च। स्यात्पुरः पुरतोग्रत इत्यमरः। हेमकुं
डलौ वानराविति कश्चित्। २३। उप। उपकारो वार कृतसीताशुभोदंतानयनरूपो विराटकृतस्य परिपालनं च रा

रा० म०

ज्ञासुमीचेणायुधिष्ठिरेणाच॰ तै रंगदादिभिस्तेन विराटेन च कृतः। केल्यां मधुपानक्रीडायां॰ पाशक्रीडायां च॰ प्र
हारो राधिमुखस्य पाशेन स्वस्य च क्षांतः ॥२४॥ दृष्टैः। तातं गदादीन् युधिष्ठिरादींश्च चूडामणिना सीताप्रहितेन भा
ति स्विकेन च॰ नरेंद्रो रामो विराटश्च ः प्रियायाः सीताया उदंतः शत्रुंजय गोधनप्रत्यानयनादेः प्रियस्य वृ
त्तांतश्च ॥२५॥ प्रभं। द्विषतां जिष्णोः प्रभंजनस्य वायोः पुत्रो हनुमान् सुहृदां जांबवदादीनां मध्ये सत्कृत्य संमा
न्य॰ रामो रणेट्त्न प्रतिवाक्य मुमुभे ः पक्षे॰ वैरिणां भंजनस्य जिष्णोरर्जुनस्य पुत्रोभिमन्युः कृष्णादिसमक्ष
मभिपूज्य विराटेन दत्तोत्तराख्यनिजकन्यः। उत्तरादिविशेषे च स्नुषायामर्जुनस्य चेति विश्वः ॥२६॥ मदुष्णी
मनैः प्रतिवाक्यैः रुद्रैर्गुरोश्च प्रीणितः सुग्रीवः मद्रूतया रुद्रावतारत्वात्तनया युक्तः। मद्रो राम चरह
स्ति जातो मे रुकदंबके। गविशं भा विति हेमः। अत्र सौमाहृतिः पक्षे सती उत्तरा स्त्री यस्य स चासावुदारगुरु
रौः संतोषितो हरिर्मातुलः कृष्णश्चिरोराजा विराटश्च येन सतद्रात्मजत्वेन युक्तः तत्संबद्धकृष्णगुणा

भूपिष्टोभिमन्युः कामदेवः स्मरः काव्यप्रयोजकश्च। सन्तुष्टारच्चा यतिरुद्रकोवोयस्मात्तादृग्गुरोः संतोषितजन
।कीभूतकृष्णदाराणां पार्वत्याः गुरोः संतोषितोहरेः स्वसुहृदश्चेद्दृस्मस्मरः शिवोयेनेति वा कल्याणरूप
तांप्राप्तरतिस्मरपक्षे। राजपक्षे तु सद्भिर्विद्यमाने हृत्कृष्टे वेदात्म्यगुरोः संतोषितोहरिहरौ येन। सत्येसा
धौविद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते पि सत् उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वभ्युत्तरः स्यादित्यमरः उदारोदात्तमहतोरिति च।२७
श्रीनल्पकपदस्फोटपूर्वचिरस्थासावनात्मनः। लक्ष्मणस्य कृतौ षष्ठः सर्गः समुदपद्यत॥ ॥अथ नृप
तिः रामो युधिष्ठिरश्च हरिबलेषु वानरसैन्येषु भद्रमूर्तेर्वेणी ग्मिभिः। क्रमताल्लोकादिभिश्च स्वसैन्य बृ
ह्मायातत्वेन निश्चितः रावणस्तु योधनश्चयेन।१। ततो स्फुरद्दीप्तयो वानरश्रेष्ठा नोदीप्तप्रभावारा
ज्ञांच सन्ताः।२। सन्त। भूपतिं रामं युधिष्ठिरं च विरोधिनो रावणस्य दिग्विजयेनाः धृतवैरा राज्ञां राज्ञांच राम०
चक्रे सैन्यं सम्महश्च। बहुप्रकारे रणान्तेराष्ट्रं बहुधृतराष्ट्रसंवधि चा। शल्यं द्रः खं मद्राधिपश्च पाण्डवैः

विरुद्धान्नृपाः प्रायोऽरिपक्षे बभूवुरत एवैकादशाक्षौहिण्यः सुयोधनस्यासन् सप्त च युधिष्ठिरस्य । धार्तरा
ष्ट्रमंडलेऽन्तरमंतरे शाकुन्यादिभिः सह चिंताभिः विरोधिनिश्चितविरोधं मा स्म भूदधिपं चेति कश्चित् । ३ । क्षतो
। राज्ञा रामो युधिष्ठिरश्च : महती विपद्यस्य स : सागरं तितीर्षुः महाविपदमेव वारिधिं च वेलायाः समुद्रतीरभू
मेवं नीतं । त्रयोदश वर्षाणि विधिरूपाया अवनं रक्षणं तस्यां तेन च । वेलाकाले च समीः मायामयैः कूलविकारयोरिति
मेदिनी । ४ । सा सा । सा रामसेना सह यस्य गिरेर्निनवं देशोऽस्ति नाम महेंद्रगिरेर्लंघने च धीरा धृतोत्साहा समुद्र
स्य पयः संपदा सह प्रतिजगाजी सममं लक्ष्मीसहितं पयः प्रतिसमं यथा स्यादिति वैनिकश्चित् । पक्षे । अस्य स्याभ्र
भ्रतो राजानः कटकं सैन्यं महद्रुः शक्रः समं तु त्वं । ५ । अथान्यं पं रामं अन्वेलं वेलासमीपे अवधीरितरावण
शक्तिः हनूमता सह बहुसो हार्दः राक्षसेंद्रो विभीषणः पक्षे युधिष्ठिरं वारं २ सेनेयः सेव्यमानं रावणादय
धिकबलो भीमसेनत्रियो राक्षसेंद्रो घटोत्कचः । द्वातं भीभीसस्य भयंकरस्य तेजसः प्रभवं भीमसेनपुत्रं वः वि

पक्षाणां शक्तेर्बलस्य करणीगतामोघशक्तेश्च प्रतिघाते वारणे उपक्षिप्ये च · विभीषणेना नाम्ना · भयानकं च · भूमि
पती रामो युधिष्ठिरस्य · स प्रसादहेतु कालक्ष्मीः लंकाराज्यं · प्रसादजन्मा शोभा च । ७ । जवे । जिष्णुर्जयश्री लोर्जुनस्य
नृपो दशरथः पांडुस्य · हरिर्वानरः कृष्णस्य · दुरवयो धनीयेन वै शिरा रावणेन मध्येऽच्च वगांढकृताधिष्ठानं · सु
बोधने नकृत प्रवेशं च । पयोराशिं दाक्षिणात्यं द्वारका परिखाभूतं चकुं भीरेनासि कायां चनक्रः एंद्री वयोः कृमा
दिति विस्य ः । ८ । तुंगात्वंगंतः कंपमाना डिंडीरः फेनः स रामोर्जुनस्य । ९ । सरा रसोन्नलं शृंगारादिस्य योये
जनं क्रोश चतुष्टयं योजनाच यस्य · अपूजा यदि वेति च गांभीर्यमगाधता गूढाशयता च · प्रसादः स्वच्छता
अर्थप्राकट्यं घं च । अर्थे रत्नादिः प्रमेयं च । ध्वनिः शब्दो व्यंग्यप्रधानकाव्यं च । स रामोर्जुनस्य । १० । सवा । सोधि
ःतं राममर्जुनं चार्चयामास द्रवो र्थे · वारिपूरस्य वाश्रोपम्ये · रिपूणां उरसश्च · प्रतिज्ञलक्ष्मीकृत्य प्रदर्शितस्य
श्रात्मोदवनात्रूपो जलमयः स्वभावश्चा । ऊर्मय पव षाहवस्ते ः चेति तामिमोरीवंक्तिभि । रत्नुरीजिनचरणं

ता।१२।विला।स्वभ्यागमः स्वंव्रत्यागमः आनिश्च सरामो ज्रिषुश्चकांतर्लं प्रिक्षे·गभीरगर्जितैः रर्जुनं प्रत्या
हेतुत्प्रेक्षर।१३। स्वसौ।रामोर्जुनस्य·मुक्तचत्रतुल्यवेगवानरसामर्थ्येनोत्पाटितान्।वज्रधरेंद्रप्रभावप
लावितं स्व·१४।सविा।पुरगं।विश्वकर्मसुतोनलवानरस्तस्यदेवशिल्पिनश्चशिल्पेनकलाकौशलेनसिद्धं।
द्विधाकृतप्रवाहं·स्वम्रवीप्यामाकाशमार्गेसरलेंद्रचापतुल्यं।१५।हरीणांवानराणांक्रमस्यस्वप्रभाविनोप
स्थितानांक्षमामहतांपर्धमानांराज्ञांचनिवेशानेविन्यासैः शिविरैश्चनिदेशानैरिमिपाठे स्वपेरोनिर्येयोगे
श्वस्त्रयत्ननांमार्गेतांप्राप्तं।सेतुंसहरिवेशास्यसूर्यकुलस्यकिकुरामईंद्र वंशास्यसोमवंशस्यवार्जुनस्यद
दर्शो।१६। सद्यान्वीरोमामोर्जुनस्य ःद्वारैः कांतं — प्रसिद्धां द्वारवतीचं·हरयोवानराः क्रमस्थाः१७
।पृथ्य।कटकोनितंबःसैन्यंचा।विरोधि·नारावणोनदुर्योधनेनचःअधिष्ठितोपरिभागश्चाक्रांत
शयनशिरोभागंचसरामोर्जुनस्यधरित्रीधरंसुवेलंक्रमैचा।·दुर्योधनेनवशीकृतबलमदश्च मिति

कश्चिन्नारदाविचाविवेकं ऊटक्ष्यप्राप्तस्य शत्रोरपि रामस्य · शत्रो रावणस्यं कुर्वन्नसौ सुवेलः आत्मानुरू
पमर्वे नं फलजलाद्यैर्येरौनचकार।पाद्यः प्रत्यंत पर्वतात्र इत्यमरः। यद्वा विचारे रामरूढस्य तद्धिहीनस्य·
शत्रो रावणस्यानुकूल्यं· पक्षेकृष्णोविचारशून्यस्य द्विषः सुयोधनस्याविवल्लेनसैन्येनानुकूल्यं·पादोपी
तवन्निनो र्जुनस्यापि रूपरमात्मना आत्मदानेनार्चनं चकार।१९। वलो।ववयोरैक्यान्नवरस्य ब्रह्माद
त्तस्य वल्लस्य कृष्णस्य सेतस्य च· देवं देवसमूहस्तमजीजिदे वातनेन विपक्षे रणारावणेन भागयात्रु योध
नेन च· निरस्तो बहिष्कृतस्तस्य कृष्णस्य· वैरिरणामहार्योविभीषणनामा वैरिभयंकरो· प्रतार्यस्य· पु
रुषोत्तमः। जुतपश्चिष्ठः कृष्णस्य· तं राममर्जुनं च।२०। मनु।रामस्य कृष्णस्य च साविभीषणोर्जुनेस्य।
पौलस्त्यो रावणोधनदस्य।२१।ससैसैन्यसहितः सुग्रीवः सैन्यसुग्रीवोकृष्णाश्वोचसनरनाथजन्मा राम०
रामोर्जुनश्चमूमिमर्दैः सुवेलस्य युधिष्ठिरस्य च· कटकं नितंवं सैन्यं च उपपल्लव्य विसनीयंतन्नाम कन

गरोपलक्षितं चाउपलब्ध्वा रक्ष्य राजधानीमिति वा। कटकं बलये सा नो राजधानी नितंबयोरिति विश्वः। यदि तु शे
ष यव वा सुद्दैवा ध्वो ननु सैन्य इति तदा मेघपुष्पबलाहकाख्यां विना शैब्यसुग्रीवयोरिव शैब्येन विना सुग्रीवस्यैवो
पादानं। कुद्दाहिभोगप्रतिमा समुच्छ्रिताग्रा काप्युधामाशि रिविसंनिभा वा ग्रीवा भवेद्यस्य स तथा वाहनः सुग्रीव
नामा तुरंगो ज्ञमः सुभ इति गरादनोक्तेः। स सैन्यैः सुग्रीवैरश्वविशेषैः समयमिति वा। कचिद्भूक्तो क्लिभि
र्गिरित्रिस्थेत्युक्तेः सैन्यपदे शैब्यपदप्रक्षेपः कृत्यपि कल्पितः। एवं स्तुतस्तु। एकं वलाहकसैन्यं बाणैर्न तारेन जित
बलाहकसेनो। सात्यकिरूना पापं रथमधिरूढो हरेः कुरूनापायमिति युधि स्थिरविजयेयमकाः स्तैसैन्यैः स्त्र
वयुक्तः। याठः। २२। तदा। शुको रावणामंत्री शुको व्यासस्तु ते कीरे रावणस्य च मंत्रिणीति विश्वः। वचोहरो दूतः
वैरिणो रावणस्य वचनेनागत्य सुग्रीवितात्मा पक्षिरूपधारित्वात्। समुन्नतस्कंधश्रियं दधानं जयपत्रहर्ष
यति रामं तिदध्यो ददर्श। पक्षे श्वा शुको पीद्युयो धनः। यद्यपि धृतराष्ट्रेण त्रहित सुधापि दुर्योधनाभिमत राज्यां

शापद्दानाभिसंधिनैव तेन महितत्वात्तस्याऽस्मात्तं त्याज्यं वस्तुतो दुर्योधनेनैव प्रेषितः संजयः पाण्डुपार्श्वं तन्नामा ·
समुन्नतां श्रियं दधानं युधिष्ठिरं ।२३। तदा तस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य च · रावणात् दुर्योधनयो राक्षसेयेति वा · गतामीति
वीनरकृतपक्षो हनुचनादिनामुकस्यश्चत्याप्यवादित्वप्रयुक्ता च संजयस्य · हरीणां वानराणां प्रणेतारं नायकं
सुग्रीवं हरिः प्रणेता यस्य तं युधिष्ठिरं च · प्रतेक्षणो बुद्धिसंपन्नो रावणो धो धृतराष्ट्रश्च ।२४। त्वया। सुग्रीवेण
युधिष्ठिरेण च समरावणास्य धृतराष्ट्रस्य च प्रीतिवशात् सा क्षितिः शिष्टस्थितिः स्वयो ग्ये · स्वार्हे · वनवासरूपे
च · सुवेलस्य पर्वतस्य · शोभनाया स्त्वयोर्याहृहरूपवेलायाश्च · आक्रमणेन तत्र ध्यारोहेणाक्रमणेनोल्लंघ
नेन च · सिद्धिः मत्प्रीती राज्यलाभस्य ।२५। तदेवाह। आसौ। रामायणपक्षे सुगमं · पक्षे प्रतिहात्निवोहायस्व
स्य योग्यं न आत्मने हितो नात्मनीनः ।२६। यस्मादेतद्राहीरेव रास्य वाक्यं विचार्येयथार्थं कुरु · राघवो रामः । पक्षे
तथ्यं एतत्कुरुराजस्य वाक्यं विचार्य · रलयोरैक्यात् · लाघवं लघुत्वं ।२७। एवं हरिराजः सुग्रीवः कस्य युधिष्ठि

राम०

रौघ॰ प्रतिज्ञघ्ने खंडितान्नाहूषितेतियावत्।२८। अहो। निवृत्तिर्वैराग्यं युद्धात्स्ववर्त्तनंच।२९। मचोधरानासी
ता॰ हस्फुटंराज्ञाच॰ तुहिचस्मह्वैपादपूरणे इत्यमरः। प्रतिदानं प्रत्यर्पणं सीतायाराज्ञस्मच॰ पुमानुपनि(
धिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणमित्यमरः। शांतिः शमेपि कल्याणे इति विश्वः। दशाननस्याप्यमुष्यदीनादशा
नस्मादितिनस्मादेव॰ पक्षे॰ अमुष्यधृतराष्ट्रस्य॰ दशाननस्य यादशाज्ञातास्मात्। तन्मुलस्यापि दीनाद
शास्यादितिवादः शब्देति मावस्था आननेमुखेअस्येति॰ दशया आनितिप्राणितीतिवा।३०। शुभा।
धर्मोयम्मः सयथाशुभमशुभंवा चरंतंजनंपश्यतितथातं यदिजनोनुसंदध्यान्नहिदुष्कर्मनाचरेदेव॰ तांत
थायांअनिंचसंपूर्णोप्यस्मद्वधावसंपूर्णतोद्धावनंप्रशास्तुः कृतदुष्कं मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदिपश्येद
यंजनः आहारोपिनरोचेतकिमुताकार्यकारितेतितस्याननुसंधानमूलकमितिभावः। धर्मः पुण्येयमे
न्यायेस्वभावाचारयोः क्रतौ। उपमायामहिंसायां चापेचोपनिषद्यपीति विश्वः।३१। सरावणो ध्रु

तराष्ट्रस्य · भीमो भयंकरोऽनुजो लक्ष्मणोऽस्य · अर्जुनस्य च · इषुसनं धनुः खरो रावणानुजस्तन्निहंतुः रामस्य · खरा
णां तीक्ष्णानां मरैर्द्धसुश्रवराज्याम्बरैर्वैरिणा इति वा खरो निर्विचारि गर्द्दभो दुर्योधनो रिरस्येति वा। ३२। ससौम
स्रुकः संजयश्च वानरवर्यैः सुग्रीवः पक्षे · नरवर्यैस्सकलस्त्रादेयौघैः पर्त्सो हत इव · दास्यादिकल्मोपमयोरित्यम
रः पुरं लंकां हास्तिनं च · अनेनश्वरेरावणो धृतराष्ट्रे च। ३३। आगा। क्षत्रे राक्षस्त्रियेता रामे राक्षस्नु विदुरेण च
अभियुक्तस्य अभियातस्य उपहिस्यमानस्य च राज्ञो रावणस्य धृतराष्ट्रस्य च। प्रज्ञागरोति द्वाभ्यां गस्तन्मूलक
कथाप्रबंधस्य। ३४। अचां। भूमीति सीतार्थे युधिष्ठिरप्रीतये च · हरीश्वराः वानरयूथपाः क्रूरस्तनाथाश्च ·
भूमिलुतः सुवेलस्य तु गाम्भूमिं तु गां प्रतिज्ञामिवाध्यारूढाः पक्षे भूमिरूपभौतो राजानः। तत्तन्त्मात्तिपक्षहननवि
षयिणीं प्रतिज्ञामिव तु गाम्भूमिं उत्कर्षकाष्ठामधिरूढाः। ३५। भूम्ना। भूम्नेतो रामस्य राज्ञां च · राक्षसौघे विघु राम०
ज्जिह्वादौ घटोत्कचादौ च · रैनरेति · सीतया दुर्योधिनादिस्त्रीभिश्च · धरेति · लुवकं पोथमूलं · सीताज्ञन

नीत्वेनोचित्वाद्युत्पातांतगोतत्वाश्वा।३६। श्वर्यां। रामः वालिनः पुत्रमंगदंप्रस्फुरत्तेजोदधानंलंकांप्रजिघाय।
कार्येस्यदूत्यस्यगतिं ज्ञातं· युद्धस्यसामपूर्वकत्वस्थितिंचापक्षेयुधिष्ठिरः तेजस्विकेयूरंदधानंजिष्णोः सखायं
कृष्णंहास्तिनपुरंकार्यस्यकरणीप्रवृत्तादेमगिं।३७। सयात्वंगदः कृष्णश्च· यानंप्रयाणंरथश्च· सभायामा
र्यंवह्निलोकगर्हितंरावणं· सभायामार्यां· द्रोणभीष्मादयोस्य· भार्यागांधारीतत्सहितंचाधृतराष्ट्रंच।३८।
वला। भयंकरोस्मिभीष्मप्रमुखेश्च· चेति· दशास्यत्वारयेसिद्धविंशतिस्रोत्रं· विख्यातकौरवयोधवृशे
ष्युतंच· हरिरंगदः कृष्णश्च· तंरावणंधृतराष्ट्रंच। सः श्रोत्रशर्म्यंवच· राधेयमद्रेशयुक्तंप्रतिवचश्च
।३९। श्रुत्वा। स्ववंशस्यानुचितं· घस्मरंभक्षकंउच्छेदकं।४०। तस्मात्। क्षोणीमहेलैरमायपुधिष्ठिरायच।
सर्वेतोक्लिन्नथोदितिद्वीपू· मुषितांचौर्येणाघृतेनचहृतां· महेलां स्त्रियंमहतीमिलांभुवंच। महेलाम
हिलापिचेतिशब्दभेदः जिष्णोः जयितोरामस्यार्जुनस्यच।४१। निशि। नयनिपुणोतिसंबोधनं।४२॥

वैधात्र्यवरोधाः स्त्रियः रोरोरोदनं॰ अतस्त्वं विचारं कुरु॰ स्वकुलक्षयाय । यत्नं कुरु । पक्षे॰ अविचारं शीघ्रं यथा
स्यात्तथा॰ कुरुकुलं कौरववंशः । ४३ । द्विजो ब्राह्मणो वा मानिकुशानां दर्भाणां जलानां च स्थलानि तैः संपन्ना
यामात् । यत्रियक्षे चारिणः अपि शक्तास्तीनां च नियतं निश्चितं यथा स्यात् विसृज्य मुक्त्वा॰ संग्रामस्थिरेण रामेण
संधिं कृत्वा॰ सुखी भव कुशो रामसुतेन दर्भे योक्के द्वीपे कुशं जलं इति विश्वः पक्षे॰ कुशस्थलादिनामग्रा
मान् अपि नियतं परिमितं यथा स्यात् तथा दत्वा धर्मराजेन संधिं कृत्वा अपिः संभावनायां॰ गर्हासमुच्चयप्र
श्नशंकासंभावनास्वपीत्यमरः । ४४ । वरि । महेंद्रः पर्वतभेदः इंद्रश्च समं वा । मा उपहार्षीः उपहारं बलिं मा
कुरु । ४५ । इति हरिरंहरः कृष्णस्य॰ सज्जनामात्यवद्दारयोर्भीष्मादयश्च॰ सज्जनामात्यवद्दारयोर्भीष्माद
यश्च॰ परस्परावरणास्पदं युयोधनस्य च । ४६ । त्वरि । शीघ्रं यथा स्यात्तथा अतिवृषा इंद्रमतिक्रांतः कपेरंग
दस्य॰ विपक्षो रावणः सारभूतं श्रेष्ठं रत्नं मंगदं तमो राहुः सर्वोमिवरो दुर्मियेवा । पक्षे त्वरितमतियथा राम०

सान्नयाद्वृषाकपेः कृष्णस्य ः कर्मधारयो वा· विपक्षो दुर्योधनः साशौवलेमज्ञातिचष्ठिरत्वेन्यायेचनीरेचसार
मितिनानार्थः। कुलेजनपदेगोत्रेसजातीयगणेपि चेतिविश्वः तमोंधकारेस्वर्भानौतमः क्लेशेगुणांतरइति च·
वृषाकपिःपुमान्।४७ अधि। असावंगदः बलेन वीर्येणावेशितेषुसैन्यपक्षेषु अंत्र साक्षी ग्रंथकारक्ष विरोधेषुस
त्सु·पत्यावित्यधिपति। विभक्त्यर्थेव्ययीभावः रावणाविषये निजंतेजस्तेजयामास उद्दीपयत् विक्रमेणाअति
शक्ततयाआक्रांतोलोकसभाजनोयेन· विक्रमस्त्वतिशक्ततेत्यमरः स्वाग्महादित्यंजसाह्लायद्राङ्मंक्षुसपदिद्रुत
इतिच। अंतं जसा तत्त्वतस्योरितिविश्वः पूर्वेवलियज्ञे विशिष्टेनपादविक्षेपेणाक्रांतभुवनोहरिर्विष्णुरिव।
पक्षेहरिःकृष्णः सौबलः शकुनिरग्रो मुख्यो येषांतेषु·कृतविशिष्टरोधोपक्रमेषु·बलियज्ञइवनिजंनि
त्यं। निजमात्मीयनित्ययोरितिविश्वः।४८। दिवि। सोंगदः कृष्णस्यतायमानैः प्रसरद्भिः त्रेति पातितराव
णगृहो दूरीकृतदुर्योधनादिप्रस्तावश्च। धामदेहेगृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोरितिविश्वः। अरयस्त्वति

निरंतन्निरामभवि श्वस्यस्यात्मस्वरूपं·आत्मनि क्षिप्तं विश्वरूपं च·दर्शयन् । जगद्रूपप्रकाशक उघम्मर्ये द्वास
वैरस्यं सिस्तुतः निरासीत्यपिपाठः । ४९ । परान्शत्रूणां प्रतापः उत्कृष्टातपश्च· रूक्षैः सुकृतानां । सुहृदः प्रेम भ
नस्यह· आवरकतमोनिराकरणात्· दयस्यकृत्सपक्षेस्तु हृदांकोरवाणां· सूर्यकांतपक्षे सरस्तु रातपस्य च ।
प्रशांत्या शमेन । ५० । सक्षिः सांगदः कृतस्य· नृपतननमीते· युधिष्ठिरमातुः कुंत्या दृत्या गोप्यो· करणेत्वा ट
कक्रौमारे दानीत नवोधा पवस्तु यो ऽप्यभित्तु । कृतः शत्रुपक्षश्चोत्रोपतापः वैरिवर्गात गोन राधेयो यत्ना
पश्चायेन· मम्तुः रामस्य युधिष्ठिरस्य च· वैरिवर्गे रावणादि· दुर्योधनादिं च । कुंती त्ववासांतदृशोक इति
वाईतिर्ईवप्रवासयोरित्यमरः । ५१ । त्रया । कालतः सुमुहूर्तो वधिश्च· नृपती रामो युधिष्ठिरश्च । यस्तेन
याभि निर्णीमरौतद्दभिषेरान मित्यमरः । ५२ । सार्क । रामो राज्ञाश्रा त्रिभूमिं न पेदे· जामदग्न्यः कुरुक्षे राम०
त्रमिवपक्षे ज्ञूमिप्रिपतिर्युधिष्ठिरः कुरुक्षेत्ररूपां संग्रामभूमिं· परशुरामश्च· दुर्योधनबोधाय जामद

ग्यस्तत्रगत इति कथासूचनमपीति कश्चित् ।५३। अथो आटोप आडंबरः दृशा सेन सेनासनाथा · इनः सू
र्येत्रलाविसमरः पतिभिः सेनानीभिः प्रशान्त्रा शत्रूणां पृतनारणांगनं प्राप · दृशा स्वस्य सेनापतिभिः प्रे
रितेति वा · दृशा स्वस्य सेना · पृतना रचना विशेषवती परेषां रणांतिवा · पृतना तु स्त्रियां सेनामात्रे सेनावि
शेषयोरिति विश्वः । पक्षे अश्वशास्वस्य उत्कृष्टबलस्य दुर्योधनस्य सेनापतिभिः अशासेन अश्ववधेन सर्वं रमत्यु
नाभीष्मेण सेनापतिनेति वा तवर्गे पंचमोपांतमगनं केवलं पुंवरिति विश्वः सर्वेधरस्तु वर्णविकारत्वास्मन्त्वमि
त्याह ।५४। अथाराज्ञो रावणस्य दुर्योधनस्य च · सोदरे एकपितृके भ्रातरि · सुयुत्सौ योद्धुकामे विभीषणे
तत्राभ्रिच · शत्रोः रामस्य युधिष्ठिरस्य च पक्षं पार्श्वं · पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे सखि सहाययोरिति मेदिनी
। कुंडलादिकृतश्रोत्रशोभाढ्या नास्त्रीवराव्रणा सेना राधेयरहिता कौरवसेना च न शुशुभे · कर्णो हि भीष्म
णा सह स्पर्धमानो घृणीकर्णः अमारी च तेन मे दूरथो मत इत्यवमतश्च नाहं जीवति गांगेये योत्स्य इति प्र

५७ ८

57 तिह्रायगतत्रपपाविलो। त्रिसु जैत्राजुंनश्च: प्रियाया: सीता याविश्लेषभयात्सुत्रमित्रादिलाभलयाञ्च· हरीणां
वानराणां योगेन संगत्या कृष्णोपदिष्टगीतारूपयोगशास्त्रेणच· स्वास्थ्यं निश्चिंततात्मनिष्ठा च। उभाविक्रमा
भ्यां शोलमानं रामो दाशरथिपक्षे उभावयुक्तं· क्रमशः उपेदे· अभिरामः सुंदरः। ५६। कृतो। गुरूणां विश्वामि
त्रादीनां भीष्मादीनां च उपसत्तिं अनुस्मरणादुपासनामुपसर्पणं चतरसविगेन बलेन वा· नरेंद्रस्तनुः रामो
युधिष्ठिरश्च युधि भयंकरो भूलरामः कलितस्यधन्वा भृत· युधि भीषणः युधिष्ठिरस्तथाऽभून्नीमो भीमसेन श्वेति
कश्चित्। कामदेवः स्मरः काव्यकारयिताच। शबरो दैत्यमिदो मृगविशेषश्च। ५७॥ आवमनकपटश्लेषव्याचि
ख्यासाव आत्मन इतिवा॥ लक्ष्मणस्य कृतोसर्गः सत्तमः समपद्यत॥ ॥अथ॥ रघुनृपसूनोः रामस्यस्थाय
मानेसंहन्यमानिसां द्रीभवतिसति· आध्यात· गर्भपूर्णे मध्यं पक्षे लघुक्षिप्रं यथास्यात· नृपसूनो युधिष्ठिरस
।१।२२॥ न्यकृते त्यादिकियाविशेषणं वा· प्रतिपन्नहन्ति चेतना दृस्यमरः। प्रकृतेर्महांस्ततो हंकारस्ततः शं राम०

हृदि पंचतन्मात्रे सांद्रीभवतीत्यर्थः । आध्यो आराधयतु त्वं तदृत्ति साख्या । अत्र तन्मात्रशब्दस्य सांख्यमात्रमसि
द्धत्वेनाप्रतीतत्वेपि कविवेकुस्तत्रास्वाभिमतत्वाददोष इत्यु आकंटालंरीतु गांभीर्येनामायमर्थगुणादृत्यस्ति शा
स्त्रार्थसव्यविक्षत्वं गांभीर्यमभिधीयत इति । उदाहृतं च । मेत्यादि चित्रपरिकर्मविदग्धत्वादीत्याहुः । क्षितिमयस
मानार्थकप्रांद्रमयरा । ४ । काष्ठाः । कुहचिदिति । वस्तुतस्तु । तदेवद्वृतितन्मात्रं । मात्रं कार्त्स्न्येवधारणे । मयूरवं
सकारादिः । शब्दे तन्मात्रमिति व्याख्येयं धात्मिनवतीति वदार्थिको भिदान्वयः अत एव चितितन्मात्रेणानदामला
दिति व्यासमस्त्रेकेषांचित्पाठः । किमः सप्तम्या वा हच कुंदसीति हादेशे परतः कुतिहोरिति क्वादेशे कुहेति छां
दसमेतत्तत्र क्वित्र वानित्यादिवत्क्वचित्कविभिः प्रयुज्यते । अस्तमदर्शनं । कालः प्रलयः । ३ । प्रचाहरयो वान
राश्च मवाश्च चक्रं सेव्यं सेहिकेयो राहुः हरिचक्रं सुदर्शनं । ५ । आसा सत्यलोकपर्यंतं । नूनं उत्प्रेक्षायां ।
आहितमयंयथास्यात् । विराट् विश्वरूपो नारायणः । ६ । उद्दा । उद्दंडं दुर्दिनं मेघच्छन्नमहस्ते न वि संस्थु

६०

त्वाच्चन्यथाभूतावृत्तिर्येषां· आराद्दूरसमीपयोः मलत्वं मालिन्यं मर्दितं च· वसनेति· वस्त्रांतसंकोगृहीतां वल्ल
भ· रागी कामी तिलकं चित्रके शाद्वले लामेति लकाल को रोगाश्वद्रुमभेदेषु क्लोम्नि सौवर्चलेपि चेति विश्वः।
७। त्वका। ऊर्मिर्मिर्मि। रुद्धा· असिताभ्यामाः उदूसितेति पाठे। ऊर्मयो यस्यां सा· निराकृता। नवश्माड्डे डुडु
रूढेकरटः करटकाकयोरिति विश्वः। प्रतिसीराजवनिकेत्यमरः। ८। आमूलोकालोकस्थकवालेः इत्यम
रः। कर्परंकपालं। जुघूर्णोभ्रांतं· घूर्णा घूर्णो भ्रमरो। क्वचिदव्ययीभावः क्वचिदाख्योगे पंचमी। ऐ। दिव्या
। यामः स्वैरे संवसथे वृंदे शाखादिपूर्वक इति विश्वः।। निकषः परीक्षस्थानं· वैरिवर्गो रक्षो वैराग्निसंबंधिहो
मरूपं· शल्येति· त्वगच्छल्यभूतयोः रावणादुर्योधनयोर्निर्हरणात्· दुरुद्धरं हि शल्यं यंत्रेणानिर्ह्रियते
प्राणाघूर्तं संग्रामं· द्विवः कर्मे चेति साधकतमस्य कर्मत्वं। शौंडो मत्तेपि च ख्यात इति विश्वः। १०। पुरो। सो एम०
त्याग्नेतोज्जयध्वजायमानेन आतिभीषणां यथास्यात्तथा शब्दं कुर्वाणेन मारुतिना। रक्षसामनुः सुक

रोमार्गैरामभीतिः प्रविशितापक्षेऽर्जुनध्वजीभूतिर्नतेनबलानांपुरोनदत्ता दुर्योधनादिनां।११। वलिसुग्रं
।माहीपतिः रामस्य युधिष्ठिरस्य च सेनानाननाद· शंचकार· तल्लेनविश्वकर्मात्मजवानरेणोद्धूतानीलोच्चि
सुतोगजश्च वानरविशेषस्ताभ्यां नलः पोटगलस्तद्द्रुहुवे रातीलेगजेश्चासितामा· तीव्रात्र्यक्षः भल्लाक्षश्चा
तौवदाद्ययः तीक्ष्णात्र्यक्षा भल्ला भ्रष्टास्त्वविशेषा श्चतदूती· भल्लो भल्ली च वारोस्यादितिशब्दभेदः।शरभश्च
कपिविशेषस्तस्यारेणागमनेनवारासमूहेश्चभीमावः महाब्रुद्रयोघस्याः रंभोवानरविशेषः श्रेष्ठोय
स्यां।महोदयस्याक्षि धिपस्यस्यारंभेपराच।ताराख्यवानरकृतगंभीरशब्दतीः गभीरास्तुच्चनादवतीच·
कुमुदाख्येनकपिना·भाटावताराल्सुकायाः कोः पृथिव्याः मुदाप्रीत्याचेसंबद्धा।१२।उद्दीउघततालाा
दिवृक्षमहायुधाक्रोधबलोर्जिता ·परस्परदन्तहस्तनालशरभोहृचरणाः सिंहसंहतनसिरवारेवैरिसमू
हेभीमसेनोयत्रेतिवाक्यसमहूपसारेणाशोटासुधाममसुसंहतपांचाल्यशक्तिसंपन्ना च· संलसद्दत्नममो

तस्तेजो यस्याः सा विलसद्रत्नौजाः । संत्रपां चाल्या च । शतं स्वनीकानि शस्तानीकोनाकुलिश्वसुसंत्रधा नमस्याः ।
नलः योटगल्ले राक्षिपित्तदेवे कपीश्वरे इति विश्वः । नीलः कृष्णे नद्भरे नीलः कपीश्वरे । महोदयः कान्य
कुब्जे व्याधि यत्राय वर्गयोः । कुमुदं कैरवे रक्तपद्मजे कुमुदः कपौ दिग्गजे पिदिङ्नागनागयोरे विकीर्तितः । कुमु
दः कपरोन्यवदितिचः तालः कालक्रियामाने करास्फाले द्रुमांतरे इति मेदिनी । कस्तमारः शिंशपायां पु
सि स्नुहीनमृगांतर इति च । १३ । स्वकं । युग्मं सारावरास्य सुयोधनस्य च सेनारामादीन्सुधिविरादींश्च हरोध ।
स्वकं यतेन राक्षसविशेष रागी दृषित रावणपुत्रा । निर्भयो दृष्टमते घतुल्यशक्तृाच । प्रहस्ताख्यो राक्षसः प्र
कृष्टहस्तास्त्वनाश्चायान्त्रसां । दृष्टश्चित्रकायो राक्षसो विचित्रदेहास्य यस्या दृष्टं चित्रकमाश्चर्यरूपमय
ते गच्छतीति वा सा च । आविर्लिवद्धे रे रावणात्मके नरावणपुत्रेरा । आविर्भवद्धि वैरिनरे घंतककल्पेश्च
उग्रा । सामर्षो वेगो ज्वलो लोहिताक्षो रक्षो विशेषः क्रोधवेगो दृष्टमरक्तनेत्रा स्वयस्या । १४ । समि रामं०

।।सिंधुरेगीजैः सिंधुराजेन जयद्रथेन च सहिता। ज्ञातयुद्धविशेषा अभयंकरा। तेजसोऽश्वशर्णतन वाच। महेति
शल्यासा युध शत्रुपारव्यकृत्स्वा। स शाल्वमद्राधिपाच। कृतावर्मा शिक वचे कृतवर्मा रव्ययोधेच निषायस्याः।
संग्रामे महाकर्मेस्तु कुशला। समिदेव महद् उत्सवो यस्या इतिवा। महाकर्मा स्तुदक्षिराः कांबोजास्यासा च।१५।
हृता वज्रमुष्टिर्यानुभे सोवज्रतुल्यमुष्टिश्च। अशानि प्रभोवज्रप्रलना मा। हेतिरपि र क्षोभेद इति कश्चित
तदायुधेनता भ्यांवा। स्फुरद्भिर्वज्रतुल्यैरायुधैश्चदुर्दृशौ। अश्विपुत्रौमेदद्विविदवानरौ नकुलसहदेवौ
चा।१६। रयासमी रसूनुर्हनूमानूभी मश्चा।१७। व्यूह। व्यूहस्तु बलविन्यासः। पावकपुत्रोनीलोधृष्टद्युम्नश्च।
नरेंद्रस्पराम स्य युधिष्ठिरस्य च। मेघोनीलमेघश्च म पूरवहदानी व। शिखंडी द्रुपदपुत्रः सैन्योपेषु तानी
ति कश्चित शिखंडीनाकनागेस्याद्धां गेयारिमपूरयोरिति मेदिनी।१८। व्याधू। पटिष्ठाः समर्थाः। स

हस्त्ररश्मेः सहस्राक्षस्य च सूनुः सुग्रीवोऽर्जुनश्च · शिखावान्त्वै वह्नौ मौसमस्कैर्बीरोश्च · अरातीस्वर्गेवृष
भेरश्मौ वज्रे चंद्रमसि स्मृतः ॥ अर्जुनी नेत्रदिस्याराम्भूवारिबुच गोमेनेतिविश्वः ॥१९॥ बिभीशावराभ्रातादर्शित
रामभक्तिः हिस्फुटं डिंबेन भयध्वनिना विलवेन वाव्याकुलितभूलोकः ॥ डिंबो भमयधमावं डेपुल्कमेली
ङ्कविस्रवइतिमेदिनी · डिंबेडमरवि ह्लवाविस्यमरः ॥ पक्षे विशेषेण भयंकरः दर्शितयुधिष्ठिरभक्तिः
हिडिंबापुत्रो घटोत्कचः नैकानि अनेकानि निषेधार्थेन कारेणानैकधेत्यादिवत्समासः निशाचराणां दु
र्योधनसहायरक्षसां ॥२०॥ परिणतपात्मजो रामोजिश्च · वानरवीराः सुग्रीवादयः हनूमांश्च · दधकूपद्रुम
सप्रपत्कोवाराः दर्पोदरादिः ॥ पुंखः शरस्त्या शल्यपक्षस्त्रायुजत् निषड्डितिधनुर्वेदरत्नमरटीकां तरं
॥२१॥ लून । अक्षधूरिति अनक्षरइति निषेधान्तसमासांतः ॥ नदीयाः रामार्जुनीयाः ॥ बंधूरबंधुरो रम्येनम्रे

हिंस्रे च वंधुर इति विश्वः। देवः सुरे घने राज्ञीति च॥२२॥ निपातस्य रामस्यार्जुनस्य च॥२३॥ चरं। रघुराजसूनुः रा
मः लघुयथा स्यात्तथा राजपुत्रोऽर्जुनश्च· विपाटस्याशुगः शरः। गांडीवमिचो छाययुक्तं गांडीवस्य मुदमवष्टं
भयते वा· तन्नामकमुच्छाययुक्तं च· धनुः· नरो नारायणः परमूर्त्तिरिव· साक्षात्तत्तदवतार इति च। दीव्यतिवि
जिगीषति क्रीडति वा देवः। गांडीव गांडिवौ त्रिषु कोः कोदंडे कार्मुके पि चेति विश्वः।२४। अथ। भीष्मो भयं
करः शांतनवश्च· मेघनादः इंद्रजिद्वत्तुल्यशब्दश्च· द्विषतामयुतस्य संघातस्य तिपाते अयुतसंख्यवैरियाते
च॥२५॥ रोमां। भुवो भयनसंजाततरोमहर्षा इव गिरयः पलायनायोद्यतपक्षा इव· दिशः शराघातदारणाय प
रिहितकंचुका इव· नभो निरोधकमासमक्षणाय संगृहीतपक्षिगणमिवं तस्य मेघनादस्य भीष्मस्य च
वाराधाराभिराच्छादनादासन्॥२६॥ सुरौ वालिपुत्रेण गदेन· अर्जुनपुत्रेण चाभिमन्युना अतिक्रोध
नेनैतन्नाम्ना च· भग्नमनोरथो हतोत्साहः स इंद्रजित दिवौमध्यं प्राप्य वशिष्ठितांतरिक्षगो वैरिभि

रहस्योमूतः तेनसारविरिवारपक्षे भीष्मकृतजसापरैर्दुरीशोभूतः नभोमध्यगोर्क इव। २७। कृतंयुगेलमित्य
र्थे विहिते ह्रिं सिते त्रिपिति विश्व:। एकएवहि यः शक्त्सा हुंकारं व्रजत्यलं। महारथः सविज्ञे योपृद्धशास्त्र
विशारदैः। एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां। शस्त्रशास्त्रप्रवीणः स्मा महारथ इति स्मृतः तेना द्वंद्व
जितभीष्मेणाच मायाविन्याद्दह्यपन तेजस्विन्याः दुःप्रेक्षेणाच द्विषां दुर्विषेति गपाठः। शरेति यावणायित्तसर्पाणां
सर्वार्पयितवाणानाचराशिः। क्षपामुखे मुक्तः प्रदोषेध्वांतवच। २८। तथा। अशांतनन्तनो घोजेयेघनादेद्वंद्व
जितिसतिवानरेश्वराः आशांते पुद्दिगंते पुनवो घोगेऽ वृथानोपथिकाइवप्राणसंदेहमापुः। पक्षेमेघ
तुल्यनादवति भीष्मो घोगेऽ वृन्नादेधुगा इव वा पादपूरणे नरेश्वराः राजानः। उद्भूतआशावो येषांते इति वा
उ संबोधने स्वरप्रतिरूपकमव्ययं। दाराबास्त्रियइवेति वा। स्याहिकल्पोपमयोरित्यमरः। प्रयुंजते चक्राशी
विषोवा संक्रुद्धः सूर्योवाभूमिनिर्गतः। भीमोंतको वा समरे गदापाणिरहृश्यतेति। २९। अस्त्रे। अस्त्रसोमे रा५०

घनानंदो भीष्मस्य परेषामस्थिरस्य शरीरः अस्य दृष्टपत्रिकाऽलक्ष्यत्वान्न च्छेदोऽस्य · यावंतोऽसिना सार्वत्रायुधानीतिया
वदसिद्धं · यावदवधारणाद्दत्यव्ययीभावः वैरिसैन्यस्य न तूलरूपस्य सैन्यस्येति व अतो रथं विजिगीषारूपं कामं : मनो
वेगं रथं च · मंत्रा प्रतिहतस्याम्रघच । तस्यैव स्वेतं समुन्नं यशोराशिं स्वरशैत्याद्यचितदूं तं स्वेतनामानं विराटस्य पु
त्रं चवध मंत्रभगवान् · ववंधेति पाठे स्वस्यैव यशः अवधात् विराटपुत्रं मरणांतव्याचारेण प्रति वद्धं चकारेति चार्थः ।
विराटपुत्रं यशःपुंजं चेति कश्चित् । ३० । नर । समे घनानंदो भीष्मस्य साक्षात् · नरक्षो भरनारायणा विवतौ प्रसिद्ध
महिमानौ रामलक्ष्मणौ · रामलक्ष्मणा विवतौ नरनारायणौ अर्जुनवासुदेवौ · च सचक्रौ ममैत्यौ ससुदर्शनौ
च · सर्वेरूपे स्तत्त्व दृशोऽस्य शरेत्तिरस्य चक्रे परिवभूव आढं स्थाद्यामास चा । साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः । चक्रो
गणे चक्रवाके चक्रं सैन्यरथांगयोः । ग्रामजाले कुलालस्य भांडे राष्ट्रास्त्रयोरपीति विश्वः । ३१ । दुर्निवारणीशो
णः कृतस्य · तस्येंद्रजितो भीष्मस्य च नागे : सपैर्वद्धः मंदरद्वात्मनि स्थैर्यं तत्याज सारथ्यं त्यक्त्वा युयुत्सया भी

ष्ममभिजगाम वासुकिवेष्टितो मंदर इवेति चा नागः पन्नग मातंग क्रूराचारि प्लुतोपद इति विश्वः। ३१। त्रिघां दृष्ट्वा कृतेसु
र्त्ति घांसयाम्नतया शरैः पीडितानि सैन्यानि भग्नानि पप्पत् पुराणः पुरुषो नारायणो मनुष्यमूर्त्तिः रामरूपापन्नो मन्तुव
शाद्दैन्याधीनतयामहीतलं जगाम भूमौ पपात। पक्षे सैन्यानि भग्नानि पप्पत् कृष्णो भीष्म हननेच्छया क्रोधावेशेन र
थाद्दवततार मन्तुर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः। ३३। सपाभुवननायरीमेकृष्णेचतान्दृशां नागपाशवशान्मोहावेशं युयु
त्सुतां च हरिचक्रे कपिकुले कृष्णसुदर्शने च हेतयः शस्त्राणि ज्वाला अ रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्नि ज्वाला च हेत
य इत्यमरः। ग्राह्यंक्षुसपदि द्रुतदृतिचा ३४। क्षितिरी। रामसहितमनुजं सर्वो दृष्ट्वो विभाषयेकवदियेकवद्भावो
वा राम लक्ष्मणांच पक्षे कृष्णं भुवनप्रभोनीरायरास पितामहो ब्रह्मा ह्मा गांबवान्वा भीष्म अ नोह्रि न्नोभ
ता पितामहो विरिंचे स्यात्तातस्य जनकेपि चेति विश्वः। ३५। अथ। पन्नगारिर्गरुड स्वांडवदाहे हत सर्पोऽर्जुन
अ पन्नगो अश्वसेनो रिर्यस्यार्जुनस्येति वा। किरीटी मुकुटवांस्तन्नामा च मन्युर्दैन्यं क्रोधश्च तं रामं कृष्णं च अवेति। रामं०

प्रमोभविः प्राभवं-जितसर्वस्वाम ख्योभ्यां निर्ग्रथित यातत्स्वहृशाभ्यां च- स्वामवस्त्रांसर्पेवाधास्नून्मतां युयुत्सो
राहि स्यं च।३७। राजा रावणः उच्चैर्गेयं यशः संग्रामे श्वात्मतेजसा प्राप्नं गांस्वर्गं गतं रामं वधनार्थतन ४२थीं
गतं वा तेजसा सुवर्णसादृश्यंत देववाग्रा प्र- नमस्कारेणाभूमिगतं वा- तृणीकृतं इंद्र स्वशत्रुर्येन तमे तं श
क्रजितं बहुमन्यत।४पक्षे- राजा दुर्योधनः एनं गांगेयं गंगासुतं भीष्मं तेजसा उच्चैस्त्वं प्राप्तं त्र्याखंडलप्र
त्रचोदैत्याः इंद्रात्मजत्वादाखंडलोऽर्जुनः सख्य वशात्रु ३ खांडवदाहे जितं इत्वाह्वा इंद्र शत्रुरर्जुनस्तृणीकृ
तो येन तं तायद्वा- राजारामः दीप्तं यशः प्राप्तं तत्र कोऽर्थे स्वरभास्वरत्वादात्मधाम्नागांगेयं सुवर्णं तद्वा वप्राप्त
गां स्वर्गं गतं उच्चैः स्तुत्यं वा तृणीकृते इंद्रजितं मेनं गरुडं स्ववर्ग्यैः सुग्रीवादिभिः गांगेयं भ्रमेकदुरमित्यम
मरं। यक्षेवि- राजा युधिष्ठिरः स्वशौर्येणाभीष्मं गतं तृणीकृतदेत्यमेनं कृष्णमर्जुनं वेत्ति।३८।तदाखां
त्रकृतिं त्रपन्नो मुक्तनागपाशौ रामलक्ष्मणौ- पक्षे- नरोजि घुर्हैववर्येः कृष्णः तस्य स्वात्रकृतिरयोद्धः

सारथ्यं त्रिष्वो युद्धाभिनिवेश बलाधिनाथाः सुग्रीवादयो भीमादयश्च · परो रावणो दुर्योधनश्च ॥ ३९ ॥ आक्रां
। वानरनायकेन सुग्रीवादिना · तेषां वानराणां प्रतापेन लुप्तदर्पं · विरोधिनां रक्षसां चक्रं सैन्यं · हरिनायका
नामित्यपि पाठः सुगमः । पक्षे · कृष्णसारथिनार्जुनेनांतराक्रांतं तेषां पांडवानां प्रतापेन लुप्तं कौरवसैन्यं
· ऐरावणैरावणशरानिना लुप्तं त्रिपुरमिव रणाच्चचाल ॥ ४० ॥ रोषात्पवमानस्य वायोः सूनुर्हनुमान् क्रोधे
न सैन्यं हत्वा प्रांशुना हस्तेनोत्क्षापितगिरिशिखरो धूम्राक्षाऽकंपनौ राक्षसौ निर्जीवौ चकार । पक्षे अद्रि
शिखरसंकाशभुजो भीमः क्रोधेन धूम्रनयनं निर्लयं च सैन्यं प्रमथ्य जघान ॥ ४१ ॥ ततो निषंगी इषुधिसं
पन्नः शरान्दधत्सुतस्तज्जातिशारदं धनुस्तद्धूं स्वप्रहस्तानामा सेनापतिरापगायागंगायाश्चापत्यं गुहः · द्वहत्याः
महत्याः शक्रायुधविशेषस्य धरः क्रौंचपर्वतमिव राज्ञः सुतस्य रामस्य मूर्छितां समुच्छ्रितेन यशसा
शुक्लीभूतं महद्बलं शक्तिधारी विभेदा सुपूजायामव्ययं त्वतिशायेनतस्य रात्रेरतिवा · उपसर्गात्वे ·

ते प्राग्धातोरित्यस्य प्रयोगनियमार्थे ते संज्ञानियमार्थेत्वेवा धातोः प्राक्प्रयोगनैयत्यात्। द्रुतलम्बमध्ये योश
क्तिरित्यमरः उपहृशमालंकारः पक्षे० शरैरीर्प्रभुजः सेनानीर्गांगेयो भीष्मः क्रौंचमिवकेरवमहाशुक्रलस
युद्धे घमास्मागपुधिष्ठिरकृतं क्रौंचाकारव्यूहविष्टुं पमिवतनतः अर्जुनेन कस्लस्यपरावर्तितानंतरं महाश
क्तिसंपन्नः पांडुस्तुतस्याग्रहो युधिष्ठिरस्य विवृद्धयशस्कं सैन्यं मूर्द्धघर्षोयथास्यात्तथा वा अभ्येसीत्।
।। क्रौंचः खगनगद्वीपप्रभेदेषु प्रयुज्यत इति विश्वः उपमाध्वनिः।४२। प्रवी। अस्य महहस्तस्य भीष्मस्य
च० तयोः प्रहस्तभीष्मयोर्निधनं नाम्नः।। क्षितिपोरामो युधिष्ठिरश्च।४३। विक्रा। धीमंतो बुद्धिसंपन्ना
ः कृतविक्रमा अपयमार्थाः प्रसिद्धप्रयोजनाः जिगीषवस्ते कपियूथपाः नक्तंचारिणां रक्षसां बलस्या
धीशं प्रहस्तमाभिपेतुः।। पक्षे० पराक्रमिणो बुद्धिमंतश्च प्रसिद्धमहिमानः कृस्नो पदेष्टका युधिष्ठिराद
योजयार्थिनः संतो राजावेव वैरिसेनापतिं भीष्मं तद्वधोपायजिज्ञासया ऽभ्याजग्मुः।।४४। निमि।

।भिन्नानिमर्माणि येन शरीरात्स्थां विहाय योद्धुकामेनार्जुनेन शरैः प्रहस्तेनवा नरेभ्यो वधरूपोऽपायः प्रद
र्शितः वह्निवस्त्रेन हतारित्यर्थः देहे स्नेहं संक्षायुद्ध्यमाने नैव प्राप्तवीरत्वं तु शक्यमिति स्वनिदर्शनेन प्रदर्शित
मितिवार्थः पक्षे: निर्भिन्नं उद्भिन्नं प्रकाशितं मर्म रहस्यं येन देहत्रिहासया युयुत्सतातेन धीवा योन
प्रदर्शितः अपितु दर्शितएवेति वा तदुक्तं।आत्मन्येभिन्ना स्त्रीभ्यः शास्त्रवधस्योपायः शिखंडिनं पुरस्कृत्या
र्जुनेनाहं हत इत्येवंरूपः पांडवेभ्यः उक्तः। परे परमात्मन्यभ्यस्ते निरंतर परिशीलनेन साक्षात्कृते च
धीपायो न प्रदर्शितः अपितु दर्शितएवेति वा। तदुक्तं। आत्मन्येभिन्ना समुत्पन्ने विषयप्रेमनश्यति। योभि
न्नेभिन्ना समुत्पन्ने मातृप्रेमेव कामिनामिति। यद्वा परयात्मनि साक्षात्कृते प्रदर्शितः अपायः नवधः प्रदर्शि
तो वधो वा नापायः देहादितादात्म्याध्यासस्यैवात्मवधाघऽभिमानमूलत्वात्तद्धि विकामन्दृष्टस्तस्मात दभावा रामं०
तः पूर्वोक्तिस्योनवल्योवेति वैकल्पिकत्वात्स्मिन्नभावः।४५। प्रवातस्य प्रहस्तस्याभीष्मस्य च धनंजयोद्भवोव

हृितो नीलस्तृतीये नाह्नि तेन च प्रतापन रुद्धः विपक्षयोतरां अत्यंतं वृधे । परःशता घात्ते येषां परःसंख्याः शतादि
कादित्यमरः ।४।६। प्रति । द्रिशिद्रिशि । शरद्रादित्वाद्दच् । विद्रावयित्वा नवि द्रुतान् विधाय । विरुद्धो द्रावो विद्रावः तं क
रोतीति एयंतात्क्त्वा । अन्यथा समासे ल्यप्प्रसंगात् । आशु विद्रवतीत्याशु वित् । वेत्तीति वा । रावयित्वा आहूय । द्रावयि
त्वेति वा । प्रांशुधामा तेजस्वी अग्निजन्मा नीलः सर्पं मयूर इव सेनापतिं प्रहस्तकमभिससार । पक्षे । उच्चस्तेजो ये
जन्म यस्मात् । प्रांशुधामा । वह्निजन्मा अन्वाता ऋष्यमूको यस्येति वा । स शिखंडी । द्रुपदपुत्रः मयूरः सर्पमिव भीष्म
मभ्यापपात ।४७। असौ मनोजवति मविप्राद्य शांतिजु इति सोत्वाद्रा तोरच् । मनोजवात् पितृतुल्यो अग्निकल्पो नीलः म
नोभवः सवितृ — संनिभ इत्यमरः । मनोजव पितृधर्मा इति नाममाला । त एव मनोजवसः पितृसन्निभ इति क्षी
रस्वामि पाठो ऽपपाठ इत्याहुः स्यदनं गतिः तस्य प्रहस्तस्य । शराणां शारं बलक्ष्यं तं बलवत् । पक्षे अयं असौ शिखंडी ।
मनोजवेन रथेन द्रीणांक्षु त्रिये यस्य । तस्य भीष्मस्य । द्रुपदस्य हि शिखंडिनी कन्या यक्षदत्तपुंस्त्वा शिखंडी
ति भीष्मस्य च स्त्रियां स्त्री पूर्वके वा न प्रहर्तव्यमिति प्रतिज्ञा ।४८। संख्ये । संग्रामे संमुखतां आभिमुख्यं प्रसन्ना

१७

रक्षतां वा यता प्राप्नुवता · तारान्वयस्यांगदस्य प्रियं कुर्वता · रामानुजस्येति पाठे रामसहितस्य लक्ष्मणस्य · सच
इत्यादि विवक्षुरित्यंतं यथास्यात् · शिलां दधानेन · मारुतिपृष्ठनादीप्तिमता · जितसुताजयशीलेन · मयूरस्याग्रे
प्रभावं दर्शयता मेघनादावादिरिव नीलेन प्रहस्तः पातितः । पक्षे · संग्रामि भीष्माभिमुख्यं भजता · उग्रान्वय
स्य युधिष्ठिरस्य पाठांतरे बलभद्रानुजस्य कृष्णस्य द्रौपदघनुजस्य शिखंडिनो वा प्रियं चरता · हर्षोत्पुलकव
क्षसा स्वस्याग्रे शिखंडिनः श्यालस्येति ज्ञेयं दर्शयता दीप्यमानेन तिघुनाऽर्जुनेन नीलमेघनादवद्व भीष्मः
पातितः । ४९ । एतां । सती यक्करः स्वन्वर्थनामा प्रहस्तः यावद्राघेयस्याग्निपुत्रस्य नीलस्य मार्गणोत्तासीत्ताव
देव जीवितवान् । पक्षे भीष्मः रणांगने वर्त्तमानस्तावत्प्राणान्धृतवान् । यावद्द्विरुत्तरायणो नाभूत् । ५० । एवं
दृशा हा तोऽनंतात्वस्थायामपि तिष्ठ प्रतिहः कपीनां ध्वज इव ध्वजस्तेन नीलेन हेतुना आहिते प्रसक्ते युद्धेभ
यंकरः पतत्त्रिभिः पक्षिभिः परीतो व्याप्तः स प्रहस्तः वीरोचितां दीर्घनिद्रां प्राप । पक्षे · इष्वादिं तं निर्व्यूढायुतयोधवंप्रतिज्ञः
प्रधानेपि ध्वज इति हैमः ध्वजश्चिह्नेपताकायां ध्वजः शौंडिकगर्वयोः फसोरिति विश्वः ।

अर्जुनेन आहितायुतयुद्धं यस्य· स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः। ह स्फुटं भीष्मः तीक्ष्णाग्रैर्वि
रोर्यैर्निशैः चिरं वीरशय्यां शरतल्पमधिशिश्ये। अधिशीङ्स्थासामिति कर्मत्वं ।५१। ततो। लंकेश्वरो रा
वणः शार्ङ्गिद्रुमिव रामं जेतुमिच्छुर्धनुर्दधे· आकल्परत्नलतानां भूषामणीनां द्युत्या शोभमानाः कर
र्णीयस्य सः ।५क्षे ततो भीष्मनिपातानंतरं कर्णो राधेयः आकल्परत्नद्युतिभिर्मो समानं धनुर्दधे·
पुरा शक्रं पौलस्त्यवद्वार्जुनं जिगीषुः ।५२। स्वामि। त्रमिनयोधस्तन्मानेन स्वामिना रावणेन· अग
स्त्यनदक्षिणाशेव· राक्षससेनासनाथाभूत्· पक्षे· स्वामिना दुर्योधनेन त्रनिता सत्क्रियाभ्य
भिषेकादिसत्कारो यस्य तेन सर्वदिक्षु स्तुतशौर्येण कुंभजन्मना द्रोणेन भीष्मानंतरसेनान्यादु
र्योधनसेनासनाथाभूत। कुंभोद्भवेन दक्षिणेव ।५३। सज्ञी। सरावणा द्रोणस्य जीवितग्रहणावि
धौ वधे॰ जीविते मत्ये वग्रहणो जीवनोधृत्वानयने च॰ क्षमापतेः भूमिपतेः रामस्य· शांतिपतैर्युधि

56 ष्ठिरस्य च॰ स्वजातमायया त्रोस्तत्राम्नस्य॰ समुद्रतुल्यघोषाः डंबराः पटहा येषु॰ पटहाडंबरोः समाविश्य मरुः।
बलैः सैन्यैः समं सह। सुमंडलैरिति पाठः शोभनैः सैन्यैर्मंडलाकारव्यूहैरित्यर्थ इति काश्चित्॥५४॥ स सं
। सरावणाः संगरे संयामे नरेंद्रस्य रामस्य विजये प्रीतिं दधार रतं च कमे इत्यर्थः। विजयप्रतिसंदधे इति पाठः सु
गमः। कामदेवस्य कंदर्पस्य काव्यप्रयोजकस्य च। पक्षे॰ सद्रोणाः नरेंद्रस्य रामस्य विजये प्रीतिं दधार रतं च
कमे इत्यर्थः। विजयं प्रतिसंदधे इति पाठः सुगमः। कामदेवस्य कंदर्पस्य काव्यप्रयोजकस्य च। पक्षेः
सद्रोणाः नरेंद्रस्य युधिष्ठिरस्य जीवद्द्रुहणाप्रतिताने प्रतिश्चर्जुने प्रीतिं दध्रे॰ पाठांतरे त्रियशिष्यं त्रिघुन
विसस्मार। संगरो गीकृतो युधीति विश्वः॥५५॥ ॥श्रावमेयकपटस्लेषव्याचिरव्यामाव्रशात्मनः। लक्ष्मणस्य
कृतौ सर्गः समयाद्यमष्टमः॥ ॥ साप्तेनिः सारणस्तान्नरचितश्च मेनद्यानतो महान्। धटशब्दोस्य पाटः स्यार राम०
दित्युक्तो वाघविश्वेव ः॥१॥ तदा भरतस्याग्न्यो यजोरामो भरतवंश्यानामग्रणी युधिष्ठिरश्चाधृतो महउत्सवो

यया॰ यह उद्धव उत्सव इत्यमरः॥ आयुधे येधिधे अवनि रंतस॰ ध्रुतमहाशस्त्रे यौधेरिति वा॰ नस युद्धस्थलेरा
गेरंगः क्लीवे त्रपुएयपीति विश्वः॥ करिणां घटना घटेत्यमरः॥ अघटे संघट्टं प्रापः॥ २ परणां प्रघावाद्योवा
घविशेषाः सिंहनादो वीरगर्जितं॰ संभ्रमं त्रयमिकुंतिभयमुद्भूगमाद्रमिति विश्वः॥ अस्त्रियां रमरानीकर
णा इत्यमरः॥ भेर्यामानकदुंदुभी इतिचा॥ ३॥ महा॥ महितो रामविजिगीषारूपो मनोरथो यस्य तं जिघ्रं पतेः रा मही
मस्य महीगुरुं प्रतियोद्धारमिंद्रजितो गुरुं पितरं रावणां गवां रश्मीनां पतिः सूर्यस्तत्सूरीरजः सुग्रीवः भुजोद्ध
तो त्रगिरि भारो वारयामास॥ पक्षे॰ खं दुवे ध्रुद्दं जितवानत इंद्रजित् गोपते स्वर्नायकस्येंद्रस्य पुत्र स्वभुजन्यस्तो
त्र्वंशभारो धुरंधरः रणो युधिष्ठिरौ दिद्यक्षारूपमहाभिलाषं॰ तस्यैव प्रतियोद्धारं गुरुं द्रोणां संसप्तकसुद्धाकी
घ्रमागत्य वारितवान्॥ धूरिति समासांतविधेरनित्यत्वात्॥ ४॥ हरि॥ उद्भवाणां शरीरसंलग्नशरं हरीणां वानरा
णां प्रणेतारं नायकं सुग्रीवं अथ च हरिर्हनूमान् मक्षणेन तारणाद् पधाह कोयस्य तं उहूढा॰ अहूनावार

57 गाः शरणयेन तं लक्ष्मणं चाश्रयथ च संलग्नं शरं कपितारं नायकं सुग्रीवं चाश्रयच हरिर्हनूमान् प्रक्रमेणेनेता रणाद्
पवाहको यस्य तं उडूढाः प्रहृतानो नायकं हनूमन्तं चेति त्रयं महीगतं भूमौ निपतितं तादृशं स्फुरन्तं सूर्यमिव हि
त्वा भिन्नेति पाठे मूर्च्छितः प्राग्विधाः सरावणाः तद्दिनरात्रीरात्र आकाशस्य कुक्षिंभरिलिः पूरकैर्वा राणैरोत्सीलरु
रोध। उसावत्सं भरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके इत्यमरः। पक्षे गृहीतबाणांकुर संसारथिं वेधानन्तरं भूमिगतं
सूर्यमिवत्यक्तापागं तरे विद्यावासद्रोणाः त्वत्यानव्यात्सीत्। पा। किरीटी मुकुटवतो रावणस्य तत्याक्तोर्जुनस्य च
कपीति नुत्नुत्या स्थितं नीलं ध्वजीभूतं हनूमन्तं च विपक्षस्य शत्रोः रावणस्यापि रुद्धपक्षस्य करणैरस्त्रानेत्रासी
ति। दृष्ट्वा ननस्यखा भाविकानि करणादीनामनेकत्वाच्च बहूनि। ६। व्याक्षि॥ व्याधूतवैरिणां रक्षसां सैन्यस्य पति
:पौलस्त्यः अमितः कृतसत्तो युधा नीलं मूर्च्छानन्तरं मुष्टिना प्रहर्तुमारुनेहेत मतो विक्रमे राज्यशान्तदोर्दण्ड रा०म०
कंडू गोपतेर्भूमे भग्नुलम्मनीदृनेन रामेणाकिरीटापनयद्रवं वाञ्छाभंगे विक्रान्ते सति सानुचरः प्रदोष शि

विरंजगामा सूर्यपुत्रेण सुग्रीवेण लक्ष्मणान्तिगीबाहूपवाल्लामंगदूवक्षूपास्त्रनेन रामेणावकरीटापनयेपिक्ष
तेसतीति कश्चित् । पक्षे । दूरीकृतशत्रुरक्षः सेन्यानां पतिद्रोणः भीमेन तत्समसंगदायुद्धेन शल्यस्य निर्जि
तत्वात् अश्वत्थाम्ना तत्र युयुत्सुः स्वर्पतेरिन्द्रस्यात्मजेन जिष्णुना मुकुटापनयनिमित्तीवयुधिष्ठिरनिग्रहेच्छाभंगे क्व
तेसति निवेशं गतः । निवेशः शिबिरमित्यमरः ॥७॥ रचितान्तरदेवजन्मनारामेणार्जुनेन चमनोरथसे
वमुकुटस्य · मुकुटस्येव द्रोणप्रतिश्रुतयुधिष्ठिरनिग्रहेच्छारूपस्य मनोरथस्य च भंगं चिंतयतः धृतेति · धृ
तराज्यभारस्तुतसंपन्नस्य रावणस्य धार्त्तराष्ट्रस्य सुयोधनस्य चा ॥८॥ श्रागा । राजा रावणः सुयोधनश्च · नि
जानुजस्य कुंभकर्णस्य दुःशासनादेश्च · उद्बोधनं प्रायनादुत्थापनं प्रोत्साहनं च विजयानुबंधि निद्रित्वरं त्र
र्जुनाभियुक्तं चः संसप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्त्तिनः इत्यमरः ॥९॥ प्रातः । महदुत्साहेद्रवः · हं मागो
रुतानुकारी वाघविशेषः ॥१०॥ नरकलुवं · यातनाभूतिरूपं · वाहिनीनामयेन रकतुवं नरकात्मक ष

58 नराद्द्रवतीति नरकभूः रामस्तं प्रतियातुकाममिति कश्चित्। एतत्पदस्य रामपरत्वाग्रहे नरकासुरोत्पादकं राम
रूपं विष्णुमिति व्याख्येयं विष्णुना हि वराहरूपेण धरण्यां भौमो भगदत्तपितोत्पादितः यद्भुति त्रिजगत्यल्लवो
षितं रक्षसांपतिः पौलस्त्यः सोदरं कुंभकर्णं भ्रातः संग्रामाय प्रजिघाय। यक्षे· नरकासुरस्य भौमस्य सुतं·
यद्भुति· भ्रातर्वीर्यादि महाराजभोगसंपन्नं० अमररिपूणां दैत्यानां सोदरं भगदत्तं पतिर्दैत्योधनः ॥११॥ सप्र
। स कुंभकर्णो भगदत्तश्च ·वीरयानं तु यस्यानं वृत्तेभाविनि वारणो इत्यमरः· परेणामीयप्रविविरस्य प्रांशुताका
येन स्वशरीरेणाहस्तिना वत्रा छादितैकदिङ्मुखः। महामुखः पुष्करिदीर्घिकायावितिह लायुधः ॥१२॥ तं
सु। सुप्रतीकनाम्ना ईशानदिग्गजेन समानं· तत्संज्ञकेन स्वगजेन सह च संग्रामांगनमागच्छंतं किरीटेति त्रि
त्सुत्वं तं कुंभकर्णो भगदत्तेच युधि वानरद्राः नरेंद्रा वा राजानो वीति च· द्रुमेनशंकुः वर्के पुनर्योद्धुं। समीकं सं
पराये कमित्यमरः। सुप्रतीकः शोभनांगे भवे ईशानदिग्गज इति विश्वः ॥१३॥ सन्ना कृत सन्नाहहस्ति। राम०

स्थिते हेलावाहिनाये शरखास्तन्निनदरभीतभुवनेबलेस्मति · लभगदत्ताध्मातशंखत्रस्तभुववैनेवलेसंनद्धेस
तीतीच · नाम्यद्विगाजयाकुंभकर्णसेनया · ग्लायद्विकरिकुंभयाराधेयसेनयाच · द्रोणः काकोभारद्वाज
श्च · पतत्त्रीपक्षीवाशाश्च । द्रोणः काकोऽपि कपीपत्ताविति विश्वः ।१४। हेलातेनकुंभकर्णेन · करोव्यालसोत्पादि
यथास्यात्तथास्कुर्गमितिं वृटितन्नारेराधोगमितिं वादकारीश्वरणसंचारोकुवेनारामस्यसेनाकरिणाकमलि
नीवच्चूर्णिताचक्रोपक्षे · तेनकुंभितनाभगदत्तगजेनयुधिष्ठिरसेनाक्लिनी वक्षुस्मातेने ।१५। करः पाणि
ः शुंडाच · करवालः खड्गः । शातंतीक्ष्णंदंताग्रमेवकुंतोयस्यतं · शातकुंताग्रदंतमिति च पाठः गर्जोध्वनिः ए
नंकुंभकर्णभगदत्तगजंच · महोरेतसिकस्तूयांगर्जी वेहहबेभद्रानयो शिति येहिनी ।१६। पादः पुष्करः खड्ग
ः शुंडाग्रंचानीरेकरिकराग्रेचव्योम्नि खड्गे फले ऽ दुंजे · जेता तीर्थौषधिप्रभेदे चरूपवक्रेच पुष्करमिति वि
श्वः । हस्तोभुजः शुंडादंडश्च । भ्रामंभ्रामंभ्रांत्वाभ्रांत्वाप्रधनंयुद्धंश्चसोकुंभकर्णोभगदत्तगजश्च ।१७॥

59 न्नमा गजो वानरभेदः करी च हरयो वानरा अश्वाश्च · संहतं नाम मनं रथस्य · तदरिसैन्यं करिभिन्नमज्ज वृंदमिव
तेन कुंजरेण भिन्नमरिसैन्यमब्जवृंदमिवेति चाश्चर्यं युधिष्ठिरेण १८। सुग्रीवः। वानरेशः शोभनग्रीवश्च भीमो
लयंकरः पांडवस्य विषमदर्शनं निग्रहे प्राणसंशयं च तस्मात्कुंभकर्णात्करिणश्च कथमपि तत्कर्णाद्रि छेद
नेन लाघवेन च ।१९। स को कुंभकर्णो भगदत्तश्च · मारुतिना हनूमता भीमेन च · प्राक्पुरा उग्रो भयान
कः शिवः ज्योतिषाऽग्निना त्रिपुरमिवः प्राग्ज्योतिषेशो भगदत्त उग्रो रुद्रस्त्रिपुरमिवेति च ।२०। संसक्तं कुंभ
कर्णमभिलक्ष्मीकृत्य रामस्तरसा वेगेन आयातः आजगाम · प्रसर्पद्भिः तपः प्रवृद्धं तयः। संसप्तकानां रणो
रणादनिवर्तिनां · पक्षे · संसप्तकाः सुशर्मप्रभृतयः प्रसर्पत्प्रसेनां द्रष्टुं विजयोऽर्जुनः तं भगदत्तं · वलेना
भिरामः सुंदरः ।२१। अथ ॥ सुररिपुः कुंभकर्णो भगदत्तो राजपुत्रौ रामार्जुनौ ॥२२॥ अन्वयः। अनेन कुंभ
कर्णेन भगदत्तेन च वैष्णवमस्त्रमिव रौद्रं शूलं · रौद्रं शूलमिव वैष्णवमस्त्रं च · महत्प्रीतिकरो हरिर्वा युयु राम०

द्रोहनूमानन्यथ हत्वा तत्र भंजनं द्रुं जनन हृपात स्मसाय शोमयी मालिवाभूत्। देवानंदनः कृशो तत्राह तं हेद्य
वमस्य यशोमयी वैजयंत्यभूत्। इति च अत्र प्रथमं संकोपितः ततो चांतरे २ सुग्रीवः ३ संसप्तकानां ४ अथ
सुरारी ५ एतस्याथीति पावकमो रामायणाद्द्रष्टव्य एव तु क्त इति कश्चिक्षद युक्तं अत्रांतरे इत्येतस्म संसप्तकेत्यतः
प्राग्व्यवहितपाठे भारतनम क्षेऽसंगत्यापत्तेः हरेर्वैस्त वा अग्रग्रही तु स्तदा तन्त्राभावात्। अन्तव्येकथानिर्बधांते
स्मत्कृतमेव समाधानं द्रष्टव्यः पावकमादौ यिस्म वलीयस्त्वं कयस्या प्रधानत्वेनाविवक्षा चेति। २३। तस्यार
मस्यार्जुनस्य च। रामा। रिपुकुंजेरो वैरिश्रेष्ठः कुंभकर्णो यरि नरसिंहस्य पुरुषश्रेष्ठस्य। उपमितं व्याघ्रादि
भिरिति समासः शिलीमुखा एव नखाः करी च। रूपकालंकारः। स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः। सिं
हशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा इत्यमरः। २४। त्वं च। लोकपाला इंद्रादय। उभयोः रामकुंभकर्ण
योरर्जुनभगदत्तयोश्च। प्रतिभयं भयंकरं। युगांतं प्रलयं। २५। विधा। नरवीरे रा। रामे रा। र्जुनेन च। च

60 तुरंगस्य सैन्यस्य पूर्वमेव चतुरंगभंगं कृत्वा मत्तो दृप्त इति च सिंहेन मत्तहस्ती तस्येव मोलो शिलीमुखेन तज्ज
न्ये नखेन केसरिणा करीव मोलो बाणेन जघ्ने इति चार्थः समं विरोधि विपर्यः कुंभकर्णः विरोधिनो भगद
त्तस्य वैरिणः सुप्रतीकस्य गजि। तत्प्रशीलेन रामेण विपक्षवीरः कुंभकर्णः पुरस्तात्स्वर इव पक्षे पुरा
रामेण कुंभकर्ण इव खरस्ती ब्रो भगदत्तो जिष्णुनार्जुनेन।२७। नरा नरवरो रामोर्जुनश्च। तस्य कुंभकर्ण
स्य भगदत्तस्य च शिरः।२८। कंठान्तस्य कुंभकर्णस्य भगदत्तस्य च कायः गौरवेणा दुर्वह तया गुरुरिति बु
ध्वाच भूमिर्हि भगदत्ते नस्य प्रसूः।२९। तस्या कुंभकर्णस्य भगदत्तस्य च धात्र्या उपमानां त्राज्ञध्याच।
धात्रेति वीजनन्याश्चिमलकीवसुमत्युपमातृक्षित्यमरः।३०। सदेवः सरामोर्जुनश्च देवतेवीरेस्य दे
वता सहितेनेवीरेरिति व्याख्यानेन रुद्रेव च यो रामोर्जुनश्च वैरीकुलकर्णो भगाढुत्तस्य सूर्यकरण राम०
विशेषं कामदेवः काव्यप्रयोजनकः शंबरमिति पाठे कंदर्पपक्षे दैत्यविशेषं राजपक्षे तन्नामानं ३१॥

आवश्यकपरिलेपव्याचिख्यासा व शास्मनः। लक्ष्मणस्य कृतो सर्गो नवमः समपद्यत॥ ॥ततो। विपक्ष
नायः रावणो दुर्योधनश्च। स्वपक्षः कुंभकर्णो भीमगदन्तादिश्च १। तेरा। राहो रावणाः स्वराघूध त्रैर्धृत
राष्ट्रसंतस्य चाकुरमारादेवांतकादयो द्रौः शासनादयश्च। २। घंटा। घंटायाष्टंकारेण घोरउत्कटोड्डम
रवोघविशेषसंहूती। गजसंहतिः घाटीलिः समूहेः दोर्दोषा च भुजा भुज इति शब्दभेदः उद्भूणी उप
ताः। ३। आमू। मूलादारभ्य। रणांगनपर्यंतं। आचार्येण तत्कमौधितिकृतेन। द्रोणेन च। पद्मं संख्याविशेषं
पद्ममिव पद्मं चक्रव्यूहं च। पद्मोस्त्री पद्मकेव्यूहे निधिसंख्यांतरेंबुज इति मेदिनी। ४। ततो। नानायुधैर्वृक्षा
दिभिः खड्गादिभिश्च। भीममुखाः भीषणास्य वृकोदरपुरोगाश्च। परस्य रावणस्य सुयोधनस्य च। प नाना
।यानातिगमनातिरयाश्च। गुरुरोगरिष्ठा निगुरो द्रोणस्य च। नदृश्रिद्रिः पौलस्त्यपुत्रैः रक्षमा
णसेनासन्निवेशं। शाहयमानालायुधराक्षसंदुःशासनादिरक्षितस्कंधं च। पद्येति। अन्वजपरागैः

61 पिंजरं सरोरुहस्तिभिरिवहन् मदाद्रिभिर्वैरिणांबलमावृतं॰ पक्षे॰ यमो चक्रव्यूहधूलीधूसरं कौरवबलं गतैः स
रद्रुवभीमाद्रिभिरावव्रे। ६। महीमहत्वात्कीर्त्तेः कल्पांतपर्यंतं भूषणं। ७। द्विषां। सुशर्मप्रोमनसुरवंतरय
नायकः गोपालोभूपो रामः प्रणादीवारकः देवांतको रावणपुत्रः हरेर्वालिनः कुमारमंगदं॰ विपक्षाणां
कं पार्थं भयजननायन्नारोत्सीत्॰ पक्षे॰ द्विषांस्त्रपाकत्तो॰ सुशर्मो त्रिगर्त्तः युधिष्ठिरसैन्यनिवारकः। ९। दीव्यं
तीतिदेवाविजिगीषवस्तेषां दैत्यवंशप्रत्वादमेराणांवाक्रांतकारकद्वसंत्रासकः। हरेः कुमारमैद्रिं पार्थं त्वर्जु
नं विगतः पक्षः सहायवर्गो यस्यतमेकाकिनं। ८। समा। वैरिवृंदस्मे देहक्षात्त्रपिवीराः देवांतकादिसमूहमे
तं नाशक्नुवन्। चंद्रकराः पद्मामिवः पक्षे शत्रुसमूहमेनारोपियप्रोपमं चक्रव्यूहं। ९। समुसमुद्वैतेः सं
दृतैर्गमनैः समुद्रतुल्यं॰ सिंधुरैर्गजैरत्रतिगच्छतीतिवा। सिंधुराजो जयद्रथश्च। सपत्नाकरणाय सपुरवशा रा॰न॰
रमवेशेनसपत्रंकर्त्तुं॰ सपत्ननिष्पन्नादतिव्ययन इति डाच॰ राजासुग्रीवो युधिष्ठिरश्च॰ पुरुहूतपौत्रं त्वंगद

मलिमन्युंच॰ चक्रंद्विषामित्यपिपाठः।१०। ससं।सोंगदो ऽभिमन्युश्च॰ पितुःसोदरःसुग्रीवोयुधिष्ठिरश्च॰ रथेनेवम
नोरथेनमत्तोरथेनेवरथेनच। स्कंधः सेनासन्निवेशाः।११। सचा।वारोवैश्रीरुद्रैः शरैरसनैश्चवृक्षविशेषैःस्फु
रतःकराग्रस्यरंहसावेगेनश्चयतःकृतयागंपिक्षेसोऽभिमन्युःसशरवेणुमयोञ्चचापस्फुरत्कराग्रस्यरंहसा।१२
।तमा।तंत्रंगदंञ्चभिमन्युंचा।चक्रंसमूहोव्यूहविशेषश्च॰ समुद्रतिरुद्धाःकपयोहनूमंतमिवजयद्रथनिरुद्धा
मीमादयःसिंधुनिरुद्धगानरामारुतिमिवेतिच।१३।परि नांगदेनाभिमन्युनाच।१४।सिंहमार्तां।गजेंद्रिशैल
वत्यद्रव॰ वेद्दंतउच्छूलंतः।शारादयोनक्रादृव।१४।विरो।श्चपोढानित्यक्तानिलक्ष्मणानि॰ वीरा।एतंत्रंगदमभिम
न्युंच॰ रणावेगस्वनिघ्नमधीनं।श्चधीनोनिघ्नश्चायत्तइत्यमरः॰ चिह्नानियेनतंनिरस्तदुर्योधनपुत्रंच।शतान्य
रेपरश्शताः।परश्शताद्यास्तेयेषांपरासंख्याशतादिकादित्यमरः।१७।वीरातंत्रंगदंञ्चभिमन्युंचबृहद्
लंमहत्सैन्यं॰ बृहद्दलःकौसल्यश्च॰ दुर्धर्षश्चासोनरांतकोरावणपुत्रःद्विषतांनराणामंतकश्च॰ तंत्रंगदंञ्च

62

भिमन्युत्वाद्दुःखेन शास्यत इति दुःशासनो रावणो दुर्योधनानुजश्च ॥१८॥ पक्षे ॥ निधानं निधिः । अवस्थापनं [illegible]
तयोरंगदनरांतकयोरभिमन्युद्रोण्योः समरोस्य ॥१९॥ मिथः । अंगदः स्वस्थो निश्चिंतः नरांतकस्तु स्वर्गस्थो मृतः । प
क्षे अभिमन्युः स्वर्गस्थः द्रोणस्तु समनि निर्नि । अंतः ॥२०॥ तदा असौ दशाननो राजा भद्रं कुमारं नरांतकं । पक्षे दशाशो
कावस्थाश्रान्तेनेयस्य दुःखदशायामननंजीवनं यस्येति वा असौ राजा युधिष्ठिरः सौभद्रं सुभद्रापुत्रमभिमन्यु
। नोस्माकं दशा तदवस्थानेति शुशोचेति वा ॥२१॥ विनी । अस्य नरांतकस्य पिता रावणोभिमन्योः पिताऽर्जुनश्च ॥२२॥
प्रधा । वृद्धस्य क्षत्रस्य दशरथस्यात्मजो रामः निजात्मजोन नरांतकः स रावणः । पक्षे वृद्धक्षत्रो जयद्रथपि
ता आत्मजोभिमन्युः सोर्जुनः ॥२३॥ औद्धा पश्चात्कृतस्तिरस्कृतः पृष्ठे स्थापितश्च सिंधुराजः समुद्रो जयद्रथ
श्च येन । नरेंद्रो रामो युधिष्ठिरश्च सेनासंग्रामांगनं प्राप रवेः प्रभा प्रातर्दैवमिव प्रातर्युद्धभूमिं प्रायेति च ॥२४॥
अथा । अतिकायो रावणात्मजो महाकायश्च जयद्रथो जैत्रस्यंदनः सिंधुराजश्च विजयेच्छुरं धनुर्विधुन्वन् विज्ञ राम०

योर्जुनः स्थिरं धनुरितिच। खर्परे शरि वा विसर्गलोपः सः रामावरजो लक्ष्मणः रामावरजेन कृस्नेन सहितश्चा
।२५। गुरुः। गरिष्ठेन कृतकवचेन स्मपादपूरणे युद्धशीलेन सुतरां दक्षिणा च पुरस्तादुपस्थितेन येन केनापि
राक्षसवीरेण सह युध्वा स लक्ष्मणः परसैन्यमध्यं प्रविवेश। पक्षे अस्मयो गर्वरहितः सन् द्रोणेन ततः कृतवर्म
णा हार्दिक्येन ततः अधिकेन प्रतिपक्षेण तिपक्षेण सुदक्षिणा नाम्ना कांबोजेन लूयः अन्यं तं तं दंतपर्येव
स्मायियध्यास्या तथा युध्वा सोर्जुनः कौरवसेना रूपस्य घोरस्य प्राकटपाश्चात्य सूचिगर्भपद्मव्यूहादुरवगा
हस्य महार्णवस्य मध्यं व्यलोडयत्।२६। अकः। क्रियाविशेषणं। तेन लक्ष्मणेन जिष्णुना च।२७। विंदः। प्रथ
म उपस्थितो विंदः पश्चादुपस्थितो नुविंदः तावदृश्यः प्रतिवीरस्य भेत्ता कृतरणा निवर्त्तिवधः सुदर्शनानां पुरो
दृश्यमानवीराणां उद्योग प्रतिघातकः स लक्ष्मणो दुर्योधिनस्य दुष्ठ रवयोधनीयस्य रावणाबलस्य तादृशात
घोषैर्धानां वामानस्य दर्पस्य गोरवस्य वा भंगं चकार। पक्षे विंदानुविंदावावंत्यौ तयोः प्रतिवीरयोर्हंता सं स

63 न्नकास्तु समयात्संग्रामाद्‌ निवर्तित इत्युक्त्वा नीसुशर्मोदियोधानां कृतघातः सुदर्शनस्य वीरविशेषस्य उद्घोगर्ह
ता सोऽर्जुनः दुर्योधनस्य द्रोणाब्धदुर्मं चक्रव्यूहस्य पराजयेनापमानं चकार ।२८। तिरोहरयो वानराः तस्य ल
क्ष्मणस्य शूरैर्विपक्षैः सर्वस्मिन्नः वार्यमाणैः सति । अममपसीय यो हनुमद्घाता वेगेनास्य लक्ष्मणस्य हर्षं च
कुर्वन् पक्षैः शरगृहं कृत्वा सूर्यरश्मीनामपि प्रवेशं निरुंधतोऽर्जुनस्य बाणौर्विरोधिपक्षे वार्यमाणे कृस्नेन मुक्ताः
पायिनार्जुनोत्पादितनिपानजलाः समाश्वस्ताः सोत्साहपादविक्षेपारथ्याश्च स्यार्जुनस्य यथापूर्वं वेगेन
हर्षं चक्रुः ।२९। यथा । वीराणां दृहुषेब मंनाम वरुणात्मजं वानरं श्रुतायुधः प्रसिद्धगदाप्रहरणो मन्त्रोमहा
श्वो रावणानुजः यथा गदया जघान तेनतयेव गदया स निहतः । अत्र रामायणो युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रात
रौ कपिरावणाः । महापार्श्वो महासत्वं भ्रातरं च महोदरमिस्युन्तरार्द्धोक्तो मत्तयुद्धोन्मत्तावेव नतु तद राम०
न्यौ अत्रांतरं निर्जमुनैर्नीतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकांक्षिणः । त्रिशिराश्चातिकायश्च देवांतक नरांतकौ ।

महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मतुः कालचोदितौ इति पक्षे परिगणनात्तावन्तामेव युद्धवधयोर्दर्शितत्वात् महोदरवधा
नंतरं तस्मिंस्तु हते तस्य पदप्रयोगान्महापार्श्वे वैधाचस्य रेगदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुंगव इत्युपक्र
मस्य स्वयागदया भग्नो विशीर्णो दशनेक्षणः। निपपात तदा मत्तो वज्राहत इव द्रुम इति तस्य मत्त इति च पदे
शेषश्च· एतत्स्वभट्टिकाव्यलुद्धिलसिते मत्तोन्मत्तयोरेव निर्दिष्टत्वात्स्पष्टं· एतेन महापार्श्वः श्रुतायुध इति पा
गे मत्त इति तु प्रामादिक इति वदन्तु रामायणाभिज्ञंमन्यः पामरः। पक्षे· श्रुतायुधो नाम वारुणिः पर्णाशा
नदीसुतः अयुध्यमानप्रहृतस्वघातिन्याविनदन्तगदया वीराणां श्रेष्ठे दुर्द्धर्षे क्रुद्धे प्रमत्तो जघान· सचत
येजघ्ने। ३०। अथ पवमानसुतोहमनुमान् सुज्ञते इति युयुधानो वरूथिनीनां सेनानां पतिर्नलिस्त्वश्व·वि
रोधिपक्षं क्षीणां चक्रतुः युद्धे ते रोगादिकष्टान चिवाहलकाद्वित्वे भयंकरः २ युयुधानः एतत्त्वद्युध्यतो माधवीय
धातुवृत्तौ स्पष्टं। पक्षे· भीमसेनसात्यकी· विपक्षं दुर्योधनं। ३१। एके। ताभ्यां हनुमन्नीलाभ्यां भीमसात्यकिभ्यां

च॰ एकेन हनूमता भीमेन च मया अंत्रेषि पादपक्षायेन तद्रहसाः मूलरक्षस्सु रावणार्द्दहोरूपतनसुत्रे देवांतकं हत्वा॰ अले
अस्यंतं भग्नमूलरक्षककर्णवेगेन च॰ अपरेणानीवेनसात्यकिना च॰ अयुतसंख्याकं युतं संहत्य स्फुटं च यैरिणां
रक्षसां कौरवाणां च। अंधकारोस्त्रियां ध्वांतमित्यमरः॥ बलध्वंसकृता विद्रावितसैन्येन॥ ३२। दधाजेतु मिका
या धैर्यं दधतसत्र्वांजनेयो हनूमान्दृष्किमैषद्वपरास्पराघातमवृद्धयुयुत्सो वीरः शूरः॥ तदीयखड्गदृढा
घातेन मूर्छितत्वात्कृतावमानोपि त्वस्य रपत्यसत्रिणी— बहुकर्णस्य विश्वरूपस्य वज्रीदं इद्रवषकृणस्य
त्रिशिरसो रावणात्मजस्य तदीयखड्गेन शिरोधिकं धाधरां चिच्छेद वृष्णिः शिवगणाः विलसद्दृष्किगणो रि
ति माघश्लेषादिति कश्चित्तन्न॰ अचिराज्जितमीनकेतनो विलसन्वृष्णिगणो नमस्कृतः। क्षितिपः क्षपितो
द्वतांधको हरलीलां सविडंबयिष्यतीति चेयघद्लोकोवृष्णिविलसन्वृषाकृढइत्यर्थः वृषो क्षिशा सुकृतेंद्रयो राम०
रिति विश्वः वेजयंत्योरिति सर्वक पादौ व्याख्यानात्॥ सत्यपि हृष्मगणोल्वतछोयैर्मानासावातामहत्वमेषयुद्धा

रामस्य तु प्रसिद्धत्वात्। पक्षे जेतुमिच्छुः दधत् जन्ने धैर्ययुक्तः भूरिश्रवसा कौरवविशेषेण केशग्रहणादिनाकृ
तावमानोपि स वृष्णिवीरः सात्यकिस्तस्य शिरश्चिच्छेद। त्वाष्ट्र सत्रिशिरसं द्रूवव्हास्मि स्तु यादवे मेषे च इति विश्व
:वृष्णिः क्षत्रियमेषयोरिति कोशान्तरं तु वृषिर्म्पा किदित्तु रणादित्तवेभि युक्तो रुक्तं।३३। पार्थ। इनस्य स्वामिनो
रावणस्य नंदनाद्रातेदत्तनकादवरजाद्भ्रातुर्महोदरनाम्नः सकाशाद्भंगं गा ८ अहारत्न प्राप्य। यशः स्वरितत्रिभुव
नोनीलो ग्निपुत्रः पुनरेव उद्भूभौ भी मो महोदरवधेन भयंकरः पराक्रमो यस्य। भंगं एकदेशक्षतिं प्राप्य शाणोप
लसंस्कारकपाषाणे घृष्टो मणिरिव। रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेपि चेत्यमरः। पक्षे। यशः पूर्णत्रि
भुवनोदरात्सूर्यपुत्रात्कर्णाद्भंगं प्राप्य भीमसेनः पराक्रमः शाणाघृष्ट नीलमणिरिव पुनरुद्दिदीपे। महोदरा
त्स्वकुलात् इनः सूर्यश्चाहारकोयस्य तस्मात्सूर्यकात् नाद्भंगं प्राप्य नील इव। यशाद्रत्यादि यथा स्यादित्यधिकश्चित्।
३४। अपाश्चरिवधसंसिद्धद्रामकार्ये त्वमीत्यंतं यथा स्यात् प्रथां पार्थो र्जुनश्च। सुमित्रापुत्रो लक्ष्मणः शोभ

65 नमित्रानंदजननश्च॰ रविरिवतेजस्वी शत्रोः सिंधुराजस्य समुद्राधिपतेरतिकायस्य सिंधुदेशपतेर्जयद्रथस्य च द्रुत
गतिर्यथा स्यात्तथा त्विकं प्रापामृतो रितिपाठे सिंधुराजो रावणो वृद्धक्षत्रश्च तत्सूनोरतिकायस्य जयद्रथस्य च।३५।विधु
समो पतंगशलल भावित्यमरः जन्यं युद्धं॰ तयोर्लक्ष्मणातिकाययोरर्जुनजयद्रथयोश्च।३६। गजाहरिचक्रे
णा कपिसमूहेन सुदर्शनेन च॰ पतंगे सूर्ये॰ रजनीतिरक्षसां निशिवलाधिक्यात्॰ जयद्रथमहत्वा रवेरस्तं
ग्निं प्रविक्ष्यामीत्यर्जुनेन प्रतिज्ञानात् जंत्ललणां युद्धोल्कषोनिः शंकाविर्भावश्चनेजः कालः स्वपौरुषसमयः विना
शवसरश्च विपक्षो तिकायः सैधवश्चा ३७ ततो पृथ्वीश्वरस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य च सौदरेणाभ्रात्रा लक्ष्मणे
नार्जुनेन च॰ महदस्त्रं ब्राह्मं॰ महामंत्रवदस्त्रांतरं चासमीकं सांपरायिकमित्यमरः।३८। अमुं लक्ष्मणेनास्मा
तिकायस्य विच्छुना राहोरिव मूर्द्धि क्षपिते सति॰ अतिकायः कस्य लयं करोति न अपितु सर्वस्य॰ पक्षे अर्जुनेन मू राम०
र्द्धि छिन्ने जयद्रथकायः कस्य न भयं करोति श्रूयमाणादिदानीमस्माकमपीति दर्शयितुं वर्त्तमानापदेशः।

कबंधोऽस्वीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ।३९। एनं तदा । अतिकायस्य सैंधवस्य च मुखेन । सीमंतः केश
वेशः सइव संजातोस्य ।४०। कृत्ते । विवलांतो विलसंतः कपयो यत्र तद्यथा स्यात्तथा । लक्ष्मणस्यास्त्रैः छिन्ना
नु समुच्छलच्छिरः कपिलक्ष्मणावानरध्वजेनजिष्णुना च । रणक्षितेरंकदेशोपातितरावणस्य मरणानुताप
कं भयं । रणभूमेः सकाशात्स्यमंतपंचकाद्बहिस्तपस्यतो जयद्रथपितुर्वृद्धक्षत्रस्यांके पातितं तस्यापि
नाशं च तेने ।४१। तदा राक्षो रामस्य युधिष्ठिरस्य च सोदरो लक्ष्मणोर्जुनश्च । तदनंतरं रणभूमेर्निर्जगाम ।
धौतां स्मुद्रांपृथ्वीं महतीं कीर्तिमुद्धृत्य । प्रलयाब्धिमध्यादूर्मिमुद्धृत्य वराह इव ।४२। निशा । राज्ञारामेणयु
धिष्ठिरेण च । चंद्रेणेव । कृतशोभमानजयमंगलसंपत् । राज्ञो रामस्य युधिष्ठिरस्य चावरजो लक्ष्मणोर्जु
नश्च कामः स्मरः काव्यप्रश्ने योजकश्च सइव रेजे ।४३। आवश्यकपदस्थेषु व्याचिख्यासा वशात्मनः । ल
क्ष्मणस्य कृतो सर्गो दशमः समपद्यत । अथ राज्ञा रावणेन दुर्योधनेन च । रजनिचराः साधारणराक्षसा

अलायुधादयश्च। धर्मराजस्य धर्मात्मनो राक्षसो रामस्य धर्मएव राजा युधिष्ठिरस्तस्य च।१। व्यूहा। व्यूहस्तु बलविन्यास
इत्यमरः। तौ रामरावणयोर्युधिष्ठिरस्य योधनयोश्च। हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः। जगंति
भुवनानि।२। अवि। अविरलः सांद्रः अविरलेत्यपि पाठः। बलधूलीति च। रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्नान
द्वयो रज इत्यमरः। रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वालाच हेतय इति च रणाश्रीः संप्रवृत्ता। प्रववृते। सप्रवृत्तपाठेंत
रिक्षे रजो हृद्भे संप्रवृत्ते सतीति कथंचिद्योज्यः। द्यावाभूमी तु रोदसी इत्यमरः।३। रणो। बलभिद इंद्रस्य विनेता
इंद्रजित्। रिपूणां रणो गुरौ महति प्रभावाद्दुःखेन निरीक्ष्यः महास्त्रस्य आभिचारिकहोमलब्धस्य धारास
मूहैः प्रक्रमस्य वीरान् वानरान् विगतयुयुत्सांश्चक्रे। पक्षे। गुरोर्भरद्वाजादेः प्रभावात् दुरीक्ष्यः युधि वैरिब
लानां भेत्ता। विनेता सेनापतिः द्रोणः महास्त्राणां धारानिकरैः संततिसमूहैः। विपासा हि धाराजलैः शाम्य
ति।४। भित्त्वा। अंगदो वालिसुतः केयूरं च। बलाधिनाथः सुग्रीवो धर्मपुत्रश्च। गजः कपिभेदः करी राम०

च॰ विह्वलदृवा चरतः विह्वलेक्षणावश्विपुत्रौ मैंदद्विविदौ मोहेयौ च यत्र॰ विह्वलश्चासावाहादाचारकिंषंमक्षुतरि
रूपं॰ भीमो भयंकरो वानरभेद इति कश्चित्॰ वृकोदरस्य तदुग्रमहितं॰ अनेनेंद्रजिता द्रोणेन च भग्नंपरा
जितं॰ नरदेवस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य च सैन्यमाजौ संग्रामे न शुशुभे। स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः
इत्यमरः।५। तथा। तदीयेतस्य इंद्रजितः द्रोणस्य च। ब्राह्मं ब्रह्मसंबंधि॰ विस्फोरवतारो रामः कृत्स्नस्य॰ स्व
स्वपक्षाणां सहायानां च॰ स्वकीयपक्षस्येति च॰ पीडां॰ सर्वां सैन्यमादरूपां अविच्छिन्नवेधनस्यां चकृथम
पि अस्मोदानेसेहे पावस्तु प्रामादिकः अस हि ष्टित्या पन्ने! अवो देति वा पार्थ। पीडांच — मे इत्यर्थे ४।६। स्व
श। हरेर्वा योरिंद्रस्य च॰ कुमारो हनूमानर्जुनश्च॰ स्व। शक्तिरन्नं भा भिरिव श्रोषधीभिः। भिः औषधीभिरि
व स्व शक्तिरुद्भाभिश्च॰ राहो रामस्य युधिष्ठिरस्य च॰। बलं सैन्यं।७। वीरे। अपराम्भ समयं यथा स्यात्॰
उल्कारूपास्तास्तदृशाश्च दीपाः।८। तत्रा। रात्रियुद्धे। रविनंदनस्य सुग्रीवस्य कर्णस्य च अतिमात्रं यथा

67 स्मात्· नासत्यसुतौ भैंदद्विविदौ माद्रेयौ च· रक्षः कुंभो घटोत्कचश्च ।सेनम। सुग्रीवं सौ च· श्च त
शत्रून्यथास्मात्· निरस्तवैरिरक्षगणश्च· ऊर्ध्वकचास्फीतमुकुटमस्तका रक्षोघटा· रक्षः संक्षे मुकु
टमस्तकः घटोत्कचश्च· वाविसर्गलोपः।विटंकः किरीटः किरीट इत्येव क्वचित्पाठः चलपर्वताकार क
रीन्द्रपंक्तियुक्ता· कुंभेन कुंभाकर्णपुत्रेण प्रेरिता· मेघसंघातश्यामला रक्षो घटा· चलेत्यादि विशिष्ट घ
टोत्कचः श्च ते न हि मायायगजाः सृष्टाः। कुंभोतु पिंगे शिरस्युद्भूतमरणा।१०। भ्रांतां द्यावाभूमी तु रोद सी तयो
रंतरं मध्यं· गृहमित्यपि पाठः विरंचीत्यत्र सुरेंद्रेति च· तयोः सुग्रीवकुंभयोः कर्णहैडिंबयोश्च।११।जा
भ्यां। सुग्रीवकुंभाभ्यां घटोत्कचकर्णाभ्यां च· वैरिणां मरणानि निद्रा रणानीत्यपि पाठः स्वर्गगोपुराणि
त्यर्थः। त्रहमहमिका तु साभ्यात्परस्परं यो भवत्यहंकार इत्यमरः।द्यौः स्वर्लोकः।१२।चरा राक्षसेंद्रः समं०
कुंभो हैडिंबश्च· अपरे सुग्रीवादिभिः कर्णादिभिश्च।१३।तदा रविसुतेन सुग्रीवेण कर्णेन च प्र

स्फुरंती शक्तिः पराक्रमो यस्य: शरीरं निमग्नत्वा द्रुहिर्लक्ष्यमाणौकदेशा शक्तिरिंद्रदत्ता यस्मिंस्स चक्षु
रागः कृताघाताद्दिशंतितो ध्वजात यथा स्यात् कुंभः कौंभकर्णिः चूर्णितदिग्गजकुंभस्थलोहे डिंबश्च परं
स्परयुद्धांते प्रलयानिलेन पर्वतेन द्रवपातिनः ।१४। तस्मिन् कुंभे हेडिंबे च। दीर्घनिद्रां मरणं प्राप्ते सति स
स्वपक्षो रावणादिर्ये धिष्ठिरादिश्च विरोधिनां रामादीनां कर्णादीनां च वर्गः समूहः ।१५। तदात्वनंतरं। नि
कुंभः कुंभभ्राता दृत्वा रथं विरेचनद्रव्यं कोष्ठमुलमिवेति निकुंभपदावृत्त्या योज्यं निकुंभः कुंभकर्णस्य
तनय इति कौरवपक्षाविति येदितौ पक्षे कुंभजन्मा द्रोणः अवर्ष्यश्च गरूपः सलिलराशिमिवेति योज्यं ।१६
। वाणा। युधियुद्धे स्थिरस्य रामस्य धर्मराजस्य च निकुंभभयात्सैन्याः कुंभोद्भवस्य द्रोणस्य भयात्सैन्यानि
च सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेत इत्यमरः ।१७। ततः कुमारस्य निकुंभस्य ध्वसनं मरणं तदु
ग्रवान्तीमवतदुरोः रावणस्य सुकरं निपातविहित्वा मारुतिवनिरोहनूमान् उघतात्मासावधानः निकुंभर

माशायपयत्नं चकार। आयुर्धृतमिति वक्तार्येकारणायोरभिदोपचारः। पक्षेऽश्वत्थामा ममतु वा नामैव द्रोणमरणोपा
यतया वधार्थं। देवानामानंदजनकः कृष्णः स्वयं तु घ्नतामाते दैकचित्तस्तस्य द्रोणस्य निधनायतत्कर्तृत्व दनुकुलं
यत्नमकरोत् क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी ॥१८॥ कृता। प्रयुक्ता स्वपरंपराविघातवाग्निमपि सोढुमक्षमो तत एव कृ
— सैन्याध्यक्षो निकुंजलः शत्रुबलोपरि मायुधं विससर्ज चिक्षेप। पक्षे। शिक्षितास्त्रस्य संतानस्याश्वत्थाम्नो
विघातस्मृत्योर्वीर्णां युधिष्ठिरमुखोद्गतां मन्युशोकनेता द्रोणः वैरिसैन्यमध्ये स्थितः शास्त्रं तत्याज
॥१९॥ धृष्टाद्युम्नपराक्रमः द्रुपदपुत्रस्य पवमानो वायुर्वह्निश्च। निर्मुक्तो वैरिषु क्षिप्तः शोकात्यक्तश्च।
वैरवीरभावः पितृनिग्रहादि मूलकविरोधश्च कोऽप्यथिकां रवान्तः शत्रून् कुरुवंश्यान्धार्तराष्ट्रांश्च
एनं तिकं भं द्रोणं च। भारत पक्षे पवमान इव उभ्द्रवतीति पवमानोऽध्वः वायुवदाकस्मिकं संचार इति वा राम०
॥२०॥ सायु। पराचीपराङ्मुखा ॥२१॥ पितुः स्वरस्य शवराभ्रातुः तीव्रस्य द्रोणस्य च। तनयो वक्ष्यमाणाः

श्वत्थामा च । रोषेणामूर्छन् । क्रोधाविष्टः मकराक्षनामा । क्रोधेन । मूर्छन्नस्य तस्य सदृशो द्रुतास्त्रस्य । वाद्भिरक्षिः ।
उच्चावलत्त्वमिति निर्ययौ ॥२२॥ अमीति । तेन मकराक्षेण अश्वत्थाम्ना चत्त्वमियुक्तः क्षोणीपतेः रामस्य युधिष्ठिर
स्य च । नारायणास्त्रेण सुदर्शनेनाभिहतो राहो रथः कायइवापगतचेष्टस्तत्पक्षे ऽश्वत्थामप्रयुक्तनाराय
णास्त्रेणाभ्याहतः सुदर्शनेन राहुकायइव निश्चेष्टो बभूव ॥२३॥ तदा । मकराक्षेणाश्वत्थाम्नाच उन्मुक्ताः । क्षोणी
पालो रामो युधिष्ठिरश्च ॥२४॥ मुक्तो । पवनात्मजो हनूमान् रामस्य त्वरं ज्ञायत इत्यवरजो निकृष्टजातिर्मकराक्ष
स्य च वाचा । परस्परसंघर्षगिरा । मुक्तानि शत्रुपरिक्षिप्तानि आयुधानि येस्ते महायोधैः । संभ्रान्तो युद्धो द्यतः प
वनात्मजो हनूमान् यस्मात् रक्षोवानरसेनास्थिरीकृताः राममकराक्षयोः परस्परतर्जितगीर्भावचनश्रवणात्तो
भयपि सेनासाव ष्टंभा च बभूवेत्यर्थः ॥ पक्षे । मुक्तानि कृष्णवचनात् दूरीकृतान्यायुधानि येस्तादृशा योधवती संभ्रान्त
ःसा वेगोत्तीमसेनोयस्या सा युधिष्ठिरचमूर्नारायणास्त्रस्य प्रतिघातार्थमुपायान्तरमपश्यत ः कृष्णस्य वाचाश

१८ ६९

स्त्रस्या ज्ञातविषयिरायाज्ञी विज्ञा ।२५। श्रीकांत समरूराक्षस्या ग्वकान्तस्य पुराजां रागवृरूषं विरुंभा नवतर्तुरामंकृ क्षंत्र
त्राथ· यतेति- मकराक्षो मृतो ग्वस्त्रामाः स्वं वेय ध्याद्विरतः ।२६। प्रता। अग्रे या स्वमिव उत्तापंत मिवाग्रेया रैवं स्वं
च· रु धाति रूध्व · प्रत्यस्व्रे शामिभयच · जितोहतः पराभूतश्चारिमिकराक्षोस्य त्वामाचंयेनततं नरदेव युत्रेराम
मर्जुनंच· नुपतेस्म सिषेवे · जुषीप्रीतिसेवनयोः। कामदेवः स्मरः काव्यत्रयोजकस्य ।२७। आवश्यकपदस्लेषव्या
चिरव्यासावशात्तनः लक्ष्मणस्य कृतौ सर्गः सोयमेकादशोऽद्ययगात्॥ ॥ अथाश्वंगानां हस्त्यादीनां देशवि
शेषाणां च· गोप्तारमिंद्रजित्कर्णं च · शिजिस्योत्रित्वे रक्षराम स्यार्जुनस्य च जेतारमिति संभाव्य संभावनाविष
यं विधाय· अभिषेकादिना सत्कृत्य च · सप्रसिद्ध · दशाननोरावणः सतामशासनीयः सुयोधनस्य।१। सश्च।
समेघनाद इंद्रजित्· शक्रचापस्य छवि · इंद्रधनुः सदृशं · तद्युतियुक्तमेघसदृशगर्जितस्य · धनुर्धुन्विन्विस्फा
रयत· ज्याघ्रारसंगी कर्णोस्य · ज्याशरसंगि धनुर्धुन्वितं कर्णो राधेयस्य · भर्तुः पितर्दुर्योधनस्य च। ३ रामं०

स्य मनाहि॰ सन्नद्धं ।३। समितिः संग्राममममावाधेय आधातुं क्षितिरीकर्त्तुं योग्यो भुजप्रतापो यस्य तस्मिन् ॰ प्रदीप्तक
र्णादार्विक्रमवति च ॰ द्विषतो रावणस्य दुर्योधनस्य च ॰ चाह्नि भवेनतीलेन धनुषा घुक्तेन च ॰ नरेंद्रो रामो युधिष्ठि
रश्च ।४। रणाते उभे राक्षाः रामरावणयोर्युधिष्ठिरसुयोधनयोश्च सेने जघटाते संबभूवतुः । वनराजीतिर्ग
तेन घाविव ॰ वनसंबंधान्नघाः प्रवालयोगः प्रतिमुखं अभिमुखं ।५। आह । प्रथमं तानि युद्धविशे
षणानि ॰ सर्वे ग्या उर्वशीमुखाः कवंधो ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः । सिंधुभिः समु
द्रैः । सिंधुः समुद्रेन धांचनदमिदेभदानयोरिति विश्वः । संबाधः संकटे भये द्वातिच ॰ संसप्तकाः संग्रा
माद् अनिवर्त्तिनः दंते श्च दंते श्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दंतादंति ॰ एवं कचेषु कचेषु गृहीत्वा ॰ कचाकचि ॰ उंत
ले श्च तले श्च प्रहृत्य ॰ तलातलि ॰ तत्र तेनेदमिति सरूपे इति बहुव्रीहिः इचूकर्मव्यतिहार इतीच् ॰ अ
न्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदांतस्य दीर्घः ॰ तिष्ठद्गुप्रभृतिषु चः पाठाद् अव्ययत्वं ॰ तलं चपेटः ।६। वि

70 धातीत्रधायाः रावणः· सूर्यश्च· प्रभवउत्पादकोस्यसः इन्द्रजित्कराक्षि· अरिवृंदं· रामादि· युधिष्ठिरादिच· निः
सेदं निश्चेष्टं· सस्यइन्द्रजितोनिवेशभूमिराभिचारिकस्थलं निकुंभिलाख्योवटः। उपसंध्यं संध्यासमीपे तत्रती
यासप्रमध्याश्रितम्· तीव्रस्यतेजसः प्रभवः अरिवृंदं मर्दे हादिराक्षसगणां· प्रकृष्टेस्थाने। द्वीपांतरंजंबूद्वीपा
दन्यत्· रविरिच॥ पक्षे· संध्यासमयेशिविरः निवेशः पुंसिविन्यासेशिविरोद्वाहयोरथीतिविश्वः। शत्रुगे
ऽसदं इन्द्रजित्· भगोसहस्रांशुः प्रातस्ततः सूर्यइव· विपक्षान्वांछतीतिविपक्षवांछाः अनुगाः शल्यानि
शराः सारथिश्चयस्य· रथिनक्रूतान्नितोनिर्गतेन· शल्यंशंकौशरेवंशेकदिकायांचतोमरे। शल्यश्चक
थितः स्याविल्मदनद्रुमयोरथीतिविश्वः। पक्षे· सकर्णाः प्रातः पुनर्योद्धुमायया· विरोधिनोयुधिष्ठि
रस्यवांछानुवर्ती· तत्प्रार्थितकर्णतेजोवधकारी शल्यः मद्राधिपः सारथिर्यतस्य।५।निर्य। आहवा राम०
यमिर्गच्छंनीषु· कर्णशल्य· अत्रकटुः कलहायमानराधेयमद्रेशसंबंधीवा।ऐ। अनु।चित्तानुवर्ति

ना॰ समेघनादः। पक्षेच्च थकलहानंतरं अनुकूलेन सख्येन॰ ।१०। दिग्निघातसंपातआसारः। आकंठांतिका
म्परौत्यमरः। प्रतिनिधिस्तुल्यः पृथ्वीपतेः रामस्य युधिष्ठिरस्य च॰ सइंद्रजित्कर्णाश्च ।११। कुर्वो उभौ रामेंद्रजि
तो युधिष्ठिरकर्णौ च॰ स्तुलटेतिप्रतीरे वीक्षिप्ता सेता ।१२। सवास्तइंद्रजित्॰ वाग्निः शरैश्च॰ मर्माण्यवेध्यानि
अवाच्यानि च॰ महीपते॰ रामस्य॰ क्षणेन अल्पकालेन॰ सीतायाः मायानिर्मितायाः नृपगां वधस्तद्रूपादवि
यात्॰ कृषकेस्यलांगलपद्धतिशोषणात् तृष्णिप्रतिबंध इव निर्व्यतारस्थितो कालविशेषो। सवयोः क्ष
णा इत्यमरः। सीतालांगलपद्धतिः कर्षकश्च कृषीवलः तद्विघातेऽवयाहाव अहो समाविति च। महानश्च
भितवो अहो दुरभिनिवेशो स्यस्तु पमेयविशेषणां एवं पक्षेप्यावृत्तिरिति के चित्। पक्षे॰ सकर्णः। युधिष्ठि
रस्य पीडां॰ सवाक् वाग्मी वाणैः कृतमर्मघट्टन इति कश्चित् ।१३। नेष्टो शत्रोरिंद्रजितो नेष्टे रापा
त्सीतावधरूपात्तव्यथं राममुपस्थितः। तद्विरासीताहतेति वाचात्पफल्गुनाश्च तु कुस्मापि चित्तस्य वेक्ष्का

यं लक्ष्मणः प्राप । फल्गुनः अलीकान्मायामाश्रितयानैर्धूर्ययादिनि वा । पक्षे । कर्णोक्तनिमन्त्रिना ह्युथितं युधि
ष्ठिरमुत्सृष्टितो ऽर्जुनः कर्णेन सह त्वेव प्रत्यागतस्य वृथा गांडीवमन्यस्मै देहीति तदुचाचित्रविकारं युधिष्ठिरहननो
द्योगपर्यन्तं प्राप । फल्गुनीशब्दात्तत्र जातइत्यर्णः अविष्ठाफल्गुनीत्यादिना लुक्फिलुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्यय
निवृत्तौ फल्गुन इति । अर्जुनेः फाल्गुनोऽन्निष्ठुरित्यादौ त्वस्मादेव स्वार्थिकः प्रज्ञाघण् ॥१४॥ कृत्ता । आनानु
तापयोर्दीर्घं इति द्वन्द्वयोर्वा । तयोः दृशिरष्टम्भः अन्तः प्रतियोगि मनो विघातकं मन्युना शोकेन मूर्छनं
मोहं । कृषति दूरीकरोतीति दुःखमितिकृल्लः श्यामवर्ण इति कश्चित् । कार्ये इन्द्रजितो मायासीतावधरूपम
त्निम मावश्यकं च । तत्र हतो विभीषणोऽवानि त्योः । पक्षे । अंतर्गतपश्चात्तापयोस्तयोर्युधिष्ठिरार्जुनयोः
प्रयोगिनोर्विरोधिनोर्विभीषणो भयंकरः प्रस्तुतावश्यककार्यज्ञः कृष्णो हरिः क्रोधाक्रूयमपाचकार । अ राम०
थानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोरित्यमरः ॥१५॥ धृतान्वेषणा रामेण युधिष्ठिरेण च । शत्रोरिंद्रजितः कर

र्णोस्य च। कनीयानूलक्ष्मणोर्ज्जुनस्य द्विषामिंद्रजिदादीनां कर्णादीनां च उपमंनिकुंभिलायामाभिचारिकानु
ष्ठानं अभिषेणनं च। १६। अतुहनूमदारूढोध्वजीभूततत्कृतरथशोभस्य प्रतिहतोवृषध्वजइंद्रस्य सेनाया आडं
बरः समारंभो येन तं। पक्षे हिहतवृषयानिह्रुतधर्मया सेनया आडंबरोस्येति वा। वृषसेनाख्यकर्णपुत्रस्य स्व
यं निहतत्वात् दूरीकृततदाडंबरं च। एतं प्रति वेढ्ढ निकुंभिलाप्राप्तिमिंद्रजितं सुतशोकग्रस्तं कर्णं च। निका
षोनिकषापल्लः। अकर्त्तरि च कारके इति घञ् परीक्षास्थानमित्यर्थः॥ आडंबरः समारंभे गजगर्जिततूर्य
योरिति विश्वः। सैरिभचत्वरोकक्षः स्युः कक्षकाननवीरुधो॥ स्यादुपिदेपरीधानपश्चादंचलपल्लवे इति
च। १७। अत्रांतरे णो भीमासेनायस्य सविभीषणः पौलस्त्यः अत्रांतरे अस्मिन्नवसरे अमुष्य लक्ष्मणस्य
पार्श्विपश्चाद्भागं पूरयन्। दुःशासनं दुःखेन शासनीयं वैरसैन्यं यमाधीनं देयं यममात्रं करोत्। देये
त्राचेति स्मार्तिः। पक्षे। रणेभयंकरो भीमसेनोर्जुनस्य पार्श्विहे याहो लूनत्वात् दुःशासनं दुर्योधनानुजं उर

घाना।पार्ष्णिः पाश्चात्यभागेस्यात्स्यादूमूलोन्मदस्त्रियोः।सेनापृष्ठेचकुंत्यांचेति विश्वः।१९चाश्वरानंबिभीषणंभीमं
च॰श्वरातीनांरक्षसांवैरिणोदुश्शासनस्यच॰रक्तक्षरणोनरौद्रंयथास्यात्तथा।रक्तप्राघारेणोग्रकर्माणंच।१९ऐ
तद्दै।तद्रणकर्मैपराक्रमेरणेकर्मैवुःशासनात्स्वयानेनचविभीषणासंबंधिवैपादपूरणोभयंकरंच॰राजदाराणांसी
तायाद्रौपद्याश्च॰उपरोधोनिग्रहः केशांबराकर्षणोंच।२०।तदा।सुमित्रायाश्चपत्यंसौमित्रिलक्ष्मणःवाह्ना
दित्वादिंद्रजयशीलत्वेनतेनविरथीकृतः सेनांगानामीश्वरः मेघनादइंद्रजित्क्षुभ्यन्संचलन्नचुक्रोध।पक्षे
॰श्वसावंगानांदेशविशेषाणामीश्वरोमित्रिणामित्रसंपन्नेननतिघ्नार्जुनेनक्षुभ्यन्हूतसमघनिः।२१
वल।तयोर्भूगगनयोरंतरालंमर्धं॰लोकेस्वैलोकस्यदृथक्कतिरोहितुंनाशक्यत।२२।अथ।तौइंद्रजिल्ल
क्ष्मणौःशरेखड्गेचसायकइत्यमरः।स्यान्निकायःपुंजराशीइतिचा।२३।नभाश्चस्त्रियांसमरानीकर
णाइत्यमरः।२४।निर्भि।तद्रीयाःलक्ष्मणसेंद्रजितश्चशराःनाडीतुधमनिःशिरेत्यमरः।कुल्यात्याकु राम०

त्रिमासरिदितिचाकीलालं रुधिरे तोये इति मेदिनी । रूपादृशा नारदः कलिप्रियः अंतरं विशेषः उभयोर्लै र
क्ष्मणेंद्रजितोरर्जुनकर्णयोश्च · देवासुरा इति · शाश्वतिकविरोधाभावान्न समाहारः कार्योपि स्युरेषां वैरं दे
वासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममंथे इति भारविः ।२६। विरा अरिणा इंद्रजिता हि स्फुटं क्रूरयमदत्तबाणत्रयोक्ता स
र्पसदृशा क्रूरेति वा · हरयो वानराः वांछालिप्सा मनोरथ इत्यमरः । नृपसूनुर्लक्ष्मणः भंगं न ममर्ष · सर्पो मौ
लिरत्नापहारमिव · पक्षी अरिणा करेण अहिः अक्षाततनुत्राणविषः स्वांडवदाहे छिन्नमात्रकोनुबद्धवैरः स
र्पवाणास्तत्रयोक्ता · सहचरस्य सख्युः क्रमस्य यथास्यात्तथा सर्पेणारातिकृतशंकया व्याहताः शत्रुवांछा स घो
रयं विनमय्य तत्कंठशरसंयोगपरिहर्तुं येन सः नृपसूनुरर्जुनः आसुशीघ्रं मुकुटरत्नापहाररूपं स्वजि
घांसा भंगं मस्तकमणापहारं सर्पद्रवनसेहे । आशोः शीघ्रकारिणः कर्णाद्धंगामिति वा · अविलंबितमा
सुच · क्लीवे शीघ्राघसत्वे स्यात्त्रिष्वेषां मेघगामि यदित्यमरः ।२७। आसु । अमुना · लक्ष्मणेन कर्णेन च ·

23 धर्षेणां भतमनां स्वगणं तं प्रति प्रत्यराति आभिमुख्ये ऽव्ययीभावः। वैरिसंमुखं पेतुः। कर्णो ऽंद्रजिच्छ्रवणो राधेयस्य-उ
क्तटास्तीक्ष्णाः। २८। यस्तारणाधरिस्या संहृतसेनस्य-चक्रः कोके पुमान्पल्ली वंवडे सैन्यरथांगयोरितिमेदिनी
नेत्री रणिलेपितं स्पंदनाय अभिवारस्थलगतेः पदं स्थानं येन सः नरदेवजो लक्ष्मणशत्रो रिंद्रजितः रणकर्म
शो यं अ सोढा न किंतु सोढवानिषः न लोकेति तृन्यो गेषष्ठीनिषेधात्कर्मेति द्वितीयापक्षे ब्राह्मणशापाद्भूम्या
यस्तचक्रस्य निलीर्णाश्रंगी कृता संदनाऽयतरय व्यापत्येन तस्य शत्रोः कर्णस्य महद्धौर्येना-नरावना
रः राजपुत्रोऽर्जुनः सोढा सोढवान्। अ सोढेति पाठः प्रामादिक इत्यवोचाम। २९। ततः। प्रतीतः सादरे ख्याते
इति विश्वः। जगतींद्रुसद्मा रथस्सस्तु लक्ष्मणः। संधा प्रतिज्ञाः करणांत पर्यंतं सज्जं शरं संधायमुमोचाप
क्षे-जगति ख्यात इंद्रसूनुरर्जुनः। कर्णस्य राधेयस्यांतेनाशे सज्जं उद्यतं। ३०। उद्याक्रमेणानेधनुर्दूरस्थानेन
शोतितः तदुक्तं-अपांगे दक्षिणं मुष्टिं वामं विन्यस्य लस्तको पादमाकुंचयेद्वामं लक्ष्येनिश्चललोचन रा म०

इति क्रमबंधकमितुं सकापमतिमद्रिः अथो लक्ष्मणः उपदधंजलिनिबद्धकरपुटं यथास्यात्तथा केनचनाविन
स्तुतः शास्तुलो· कर्मणि तात शाह्निचिरार· विशिखेन स्वनेकुबेर दत्तेन यमदत्तमिंद्रदत्तेनः शरं प्रतिघ्नन् कस्य विस्मयं नानत·
नोत् अपि तु सर्वेस्यैव आज्ञा विति पाठे आजिः समावर्तनो युद्धे इत्यर्थः पक्षे· विविधविक्रमशोभितो सावर्जुनः उपततोऽ
ते नांजलिकाख्येन वाणेन· अत्र कश्चित् प्रमायोऽजलिकादर्शनाद्धारते वाणो न वाणप्रतिघाताभावान्मूल
विरोध इति मुधैव बभ्राम· तत्पक्षे न्यथैवाशयस्पदर्शितत्वात्पक्षांतरे परस्य रकार णासत्वान्मूलानुसारेणो वबा
णाक्षेपादिवर्णनस्यासंभवद्विक्तिकत्वाच्च ।३१॥ क्षिप्तो ।तिन लक्ष्मणो नार्जुनेन च जिष्णोरिंद्रस्य स खस्य च द्वेषुरिं
द्रुनितः करीस्पच· वाणाग्रेण सार्कवैरिकंठेत्यस्तापांगं यथास्यात्तथा क्षिप्तं उक्षिप्तेन भ्रुकुटिमुत्तगेन आस
मंताद्दीप्यमानयं करललटं यस्मनत् द्रष्टुणा नूनं छिन्नमुखं उच्चैस्त्पक्ष हुंकारमेवल्मूमिंल्लपयामास· नूनं·र
जि घुद्वे सुरितिच पाठे नूनं निश्चितं त्रिच्छुर्मिमिमूषयामास· द्वेषुर्मुखं मुक्तहुंकारमेवासीदित्यर्थाहृतस्या

रव्येयं। हृश्वा अंगा। अंगानां हस्त्यादीनां अंगसंबोधने वा मन्तुरिंद्रजितः अंगराजस्य कर्णोस्य चापरेषां रक्षसां कौरवाणां च
।३३। समं चमूपतिः रामो युधिष्ठिरश्च भ्रातरं लक्ष्मणमर्जुनं च उपेंद्रमिंद्र इवाल्पेनं तं दनुर्वैरोचनिर्बलः ।३४। चमू।
नीलो हनूमान् मैंद द्विविदो गदाहस्तः पुराणजनाना रक्षसामीश्वरो बिभीषणाश्च। पुरः स्फुरत्प्रसरत्कीर्तिं
पंधनं येन तं प्रलीः रामस्य तमेव पूर्णात्रयं क्षराजेन जांबवतासह प्रतस्थुः स्तुतवंतः। यातुधानः पुण्यजन
इत्यमरः। पक्षे चमूपतिर्धृष्टद्युम्नः मारुतिर्भीमः अश्विनंदनौ माद्रेयौ पुराणजनानां सत्पुरुषाणामीश्वरो
गदाधरः कृष्णः। प्रभोर्युधिष्ठिरस्य पुरः अग्रतः क्षणजेन चंद्रेण समं सदृशं स्फुरत्कीर्तिं येषां तथा धनंजय
मर्जुनमस्तुवन्। भवेत्पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेपि चेति विश्वः। रामायणपक्षे रामस्य पुरः जयमथ ह्रिलक्ष्म
णास्य तपि कश्चित् ।३५। रणा। अतिभूमिरुत्कर्षे काष्ठा। रामयुधिष्ठिरपक्षे हर्ष रावणाद्योधनपक्षे शोकं राम०
कारिणां तां सूर्यविकासिनां केरवाणां चंद्रविकासिनां निवेशयो णाकरषाः ।३६। तदा। जीवकरसती वकमेरु

ततः तीव्रहस्तस्य वासूनोरिंद्रजितो नक्तंचरेभ्यो राक्षसेभ्यो रणो मरणं श्रुत्वा आर्त्तो राक्षो राजा दशास्यः बहुधा अश्रुशोच
विल्लाप दुर्नयस्य सीताहरणादेः पक्षे। सूर्यपुत्रस्य कर्णस्य नक्तंचरा चौवराः स्य ग्राः धार्त्तराष्ट्रः सुयोधनः बहु
यथास्यात् कुत्स्याकि र्शा बराक र्षणादेः फलमनुभवन्॥२७॥ स्वामि। दशानेन नेन प्रेरितारजसा दिङ्मुखानि त्र्यावृ
ण्वती धीरनादाः परेषां शत्रूणां शल्यभूताः नायकाः यस्यां सेनायां वैरिसंमुखं चलिता पक्षे। स्वामिना सुयोधने
नः स्वमुखेन प्रेरिताः दशदिङ्मुखानि दश मुखेन रजसेति वा धीरनादः परः श्रेष्ठः शल्यो नायकः पति
र्यस्याः॥२८॥ ततः। चमूस्तता नोलेन धृष्टद्युम्नेन च कृत व्यूहमुखा हि। सततपरसमूहाग्रभागाः रचितव
लविन्यासविषमपुरोभागाश्च स्फुरद्दीप्तयो वानरनाथस्य सैनिकाः प्रकटप्रभावाः नरनाथस्य युधि
ष्ठिरस्य च श्रित व्यूहमुखा दशसेनापत्यपि पाठः॥२९॥ द्वा। धूलिरेव ध्वांतं द्वारशाखा शाखा द्वारं उपद्वा
रं द्वारशाखायां द्वारे परिकाष्ठे यत्क पाटमिति वा। शाखा मृगे सहाये च शाखा क्षांतरे भुजे इति विश्वः॥ अभ

नुयात्रापश्चाद्गमनं।४०।अभि।सेनानां पतिः पौलस्त्यः वैरिसंमु १ खं समापतन्नाच्छन् रराज॰ एधितास्त्राननानां।
श्रीर्यस्य पतिर्विरूपाक्षः दृति केचित् रजसापिहितो स्युमात्सूर्यो यत्र तद्व्योमगभीरगर्जितैः पूरयन्। पक्षे।मद्रराजः
शल्यः वैरिसंमुखं समापतत् अगच्छत् प्रसन्नमुखः पिहितां स्युव्योमस्वगायत्। वै कल्पिको विसर्गलोपः।४१।जनि।यरे
षां रक्षसां चमूः देवानां जनितसुखं मनुजेश्वरं रामं मनुजो रामः ईश्वरो यस्य तं सुग्रीवमिति वा॰ खराणां तीक्ष्णानां
वानरश्रेष्ठानां रक्तैर्लौहितीकृतदिक् प्रतिभटरूपेष्ववटेषु गर्त्तेषु वाराणामुखानि यस्याः उद्भटा उ या॰ ते रुद्ध
टेति वा॰ पक्षे॰ मनुजेश्वरं युधिष्ठिरं॰ देवानां जनितः शंखादिवाद्यघोषो यया॰ नरहास्तरक्तैः रंजितदिक्॰ प्र
तिभटानामवटो असनशीलो मद्रराजो मुखं प्रधानं मुखे वा यस्याः प्रतिभटानावटति वेष्टयति वटवेष्टने॰
सचासौ शल्यश्चेति वा।४२। नरे।रामः।नर ईश्वरो यस्य स सुग्रीवस्तस्मिन्निपतितैः शरैरिति वा॰ ति वा प
क्षे॰ नरेश्वरो युधिष्ठिरः।४३।रथा॰ धर्मस्य प्रभवो भूमिपतिः रामः।अत्रावसरे मूले रामयुद्धादर्शनात्।

।धर्मेयस्य प्रभवक्षिति तुरस्ववक्षे चरणमर्दे शोयस्य स सुग्रीवः विसर्गांत पाठे वि सुग्रीवएवेति च केचित्।भूमेः शल्यंराक्षसंसेत्यं संज्ञ
हारः सुग्रीववपरत्वे विरूपाक्षः शत्रुपापराक्रमेगाः पक्षे युधिष्ठिरः शक्त्या त्रस्त्व भेदेन कामसामर्थ्ययोः शक्तिरित्यमरः।
भूमेः सकाशान्मद्राजमुद्दृधार स्वर्गंप्रति घाय जघानेत्यर्थः।४४।विनंामविरूपाक्षोराक्ष सह स्फुटंः वि पक्षः ती व्रेण
तापनिनात तिनातपनास्रजेनसुग्रीवेणापातितः सन् वि तन्नाशमभार।यथाविरूपनेत्रः पक्षी श्री षेती व्रातपेन नि
पातितन्नाय विगलितपक्षोः देवस्य पर्जन्यस्य निपीडनेविनश्यति तेः सहेतिवा ःदेवः सुरे घनेराज्ञिदेवमाख्यातमिं
द्रियेपक्षे विवर्णाक्षः शस्यं ल्प युधिष्ठिरस्य तीव्रप्रतापेन निपातितः विननाशाय या सह देवकर्तृकैर्निपीडनेः
शकुनिः सौवलः सोपि तेन हत इत्यर्थः। यद्वाः शल्यवधस्य पूर्वस्लाकेउक्तत्वात् पूर्वोक्तविशेषणाः शकुनिः
सहदेवप्रहारे सतथाविनष्टः यथाविपक्षः यथावैरमकरोत्त थानाशं प्रावेत्यर्थः।४५।सुग्री।कपिराजेन
दृढवालिसुतेन शोभनग्रीवेण दृढवाहु भूषणेनच भीमेनम यंकरेण पांडवेनच युयुधानोयुध्यमानः ।२

षच सेनानीः सुग्रीव एव प्रौढः अरिकर्मैको हासउपहासो येन तं जयं त्रगृहे स्वीचकार । पक्षे । सेनापतिर्येषु धान
76 : सात्यकिः प्रौढवैरिहंता संजयं गावल्गाणिं जयाहा अग्निपुत्रो । मैंदद्विविदौ माद्रेयौ च जिष्णुना जयशीलेन न
क्षाधि येन जांबवता पद्मवनेन तुल्यं परेषां ध्वस्ताः चंद्रेणापद्मवदनमिवाऽर्जुननेति च रामायणे पूर्ववृत्तानुकी
र्तनमेतत् ।४६। विलाचनयोः रामसुयोधनयोः अस्सुयोधनं दुःखयोधनीयं दुर्योधनश्च न्याच शुक्वी पु
च्छकपयाशुरो महत्तश्च सक्रपयेति वा । व्याप्तमनस्कः । द्रौणिः शारद्वतानुसारिचित्तश्च । कृतवर्मा : आ
युक्तकवचः तन्नामाहा हृदिस्थश्च अस्सूनां प्राणानां भटो भर्ता । भटमर्नो यह्वोवटभरः परिभावणोऽनुपाल व
त्राणाः अश्व सुभटो रावणः महावीरः कृतवर्मा चापुंसि भूम्नासवः प्राणा इत्यमरः । भटा योधाश्च योद्धार इति
चायः समनिरुद्धपालं भस्त्रत्वस्मात्परिभावणमिति च ।४७। आग्नेः । धूम्रं घुम्नं तेजो यस्य तेन अग्निपुत्रे राम०
णानीलेन । धृष्टद्युम्ननाम्ना अग्निसंभवेन च । द्युम्नं वित्ते पराक्रम इति विश्वः । कामदेवेन कंदर्पेणाः कान्य

कन्नोच · वसंते तु विशिखे · वसंत्यं त्यस्मिन्निति त्यरदैणपादौ च · हृह्व वहीत्यादिना यच् । प्रोषिताः प्रवासिनो देशान्तरस्था
श्च ॥ ४८ ॥ ॥ आवश्यकपदश्लेषव्याचिख्यासावशान्ततः । लक्ष्मणस्य कृतो सर्गो भूद् दृशः समपद्यत ॥ ॥ अथास्य
मस्तु चक्रः स्फुरन् स्पंदमानो दक्षिणावाहुरस्य · नराधिपो रामो युधिष्ठिरश्च · गात्रोः पौलस्त्यस्य सुयोधनस्य चाशा
न्याशरीरमेव बलं यस्य · निर्गमं गृहाज्ज्वलाश्रयाज्ज ॥ १ ॥ निपोः । रावणस्य सुयोधनस्य च · हरिमुख्याः वानराः
कृत्स्ननायकाः पांडवाश्च · घनं बिलं होमस्थानं · विलंघनमतिक्रमं च · तदधिष्ठानं तदाश्रयं · द्वीपाः सर इव
व्यासस्य रौरूपमधिघातं द्वीपाद्वेति च लंवनं तु प्रवासे स्यात्क्रमणे लवनेपि चेति विश्वः । अधिष्ठानं चक्रपुर
प्रभावाध्यासनेष्वपि चेत्यमरः । यत्तु कश्चिद् धामसर्गस्य यथा ज्ञघानेत्यादेरत्र पाठः साधुरित्याह तदसंबद्ध
मिति स्पष्टमेव ॥ शतनः । अरातिः रावणो दुर्योधनश्च विपक्षेति वानरश्रेष्ठानां धर्षणाद्भीमादीनां गर्जि
तं चाक्रुद्धा अहीनस्य गारुडस्य लक्ष्यास्य सर्प इव क्रूररूपादिति च · पक्षे क्रूरहान्नागरवेत्यावृत्त्या योज्यं होमस्थ

त्वा ह्मासमरमस्य · अहीनं महत् युद्धमरणाद्रूपं लक्ष्यमुद्दिश्य यस्य ।३। दोर्विचार्यैः संचाराः । मंडलं समूहः । अनेकव
क्र — दृशाननत्वात् पक्षे गतिवशाद्दर्शितानेकवक्रमित्व ।४। नमामि तं रावणं सुयोधनं च दूषणं घोरामोदोषहं गाच आ
ह्वतस्पर्द्धायामाह्वतवान् स्पर्द्धायामाङ॰ इत्यात्मनेपदं कालेऽऽत्तकोपः अद्रेर्निर्भयः वृको व्याघ्र इवेति केचित् । वृक
नामा काल इवेत्यन्ये · वस्तुतस्तु · वृकोऽग्निविशेषः उदरे यस्य स काल इव · यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जाठरो हव्यवाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः । अतीवान्नाद्यशील अश्वनागायुतबलो महानिति भीम हृदशीकर्ले त्वे
न भीमप्रक्रमस्य ब्रह्माणं प्रतिमात्स्ये शिववचनात् । पक्षे वृकोदरो भीम ।। क्रुद्धः काल इवः उक्तं हि · आशीवि
षो वा संक्रुद्धः सूर्यो वाग्निरिति निर्गतः । भीमोऽन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यतेति । वृषवाहनेन शिवेन · भग्नणांभ
तोऽज्ञामदृग्मः ।५। मुखाद्भहसस्येयामे · उत्सुकायुद्धे दिदृक्षयोत्कंठिताः । हंसालीनां शौक्ल्येन गंगासाम्यं ।६। स
र । वाराणी नदीच · नरोबलेरंहस्य · जायासीतारेवती च · अतं ब्रह्मचर्यं संयुगधाम · नात्कालिकं वीरश्रीवप राम०

देवं संग्रामस्थानं च · उपेयिवान् आसन्नागतश्च · रामो दाशरथिः बलैश्च · हरिप्रधानैः सुग्रीवादिवानरश्रे
ष्ठैः कस्मादिभिश्च।७। सञ्जातयोः रामरावणयोर्भीमसहयोधनयोश्च · समीकं रणं।८। श्राधे। घोरसंप्रदनेति रा
मस्माचीदृग्भ्रहितरथस्तस्मात् · महाद्रि ग्ग जै रहितराजेन्तवाणास्य कल्याणाः प्रष्ठोय्यगामिति · आस्तस्यासी
त् · स्यासेति पाठे अश्वसगात्यादिभिन्न्यस्य रूपञ्च सोलोडि · भूमावात।९। धूत। कंपितधनुर्लतयाः मुक्तचापल
त्वेन च · मार्गणो बाणः वरस्परच्छिद्राद्वेषणं च · मार्गितं मार्ग्येनेत्वेषे मार्गणो याचके शरे इति विश्वः
१०। मुक्ता। उभयोः रामरावणयोर्भीमहुर्योधनयोश्च · आयुधानां शरासनगदयोश्च। ११। मभो। दृच्छ
दिघाते भङ्कृद्वयोः। सुदक्षत्वाद् श्रांतमनोरतं रणकर्मे · रणकर्मस्तुनैपुणाद् श्रांतं श्रमाभावो वा · न
पुंसके भावे क्तेः। उभयोः रामरावणयोर्भीमसहयोधनयोश्च। १२। तथा। शक्रभवनं स्वर्द्दिवंनभ इति त्रि
कांडशेषादिविमोकोयेषां · एकतरोन्यतरो रामो रावणो वा · एवं पक्षेपि। १३। मध्ये। घट्टः संघट्टः। श्र

२८ श्रमि ज्वालाजयश्रीरिवदृश्यते ॥१४॥ पौष्पी चक्षुःष्याकाद्यंत्यद्रितिभीतक्रान्तिः ॥१५॥ दिदिग्नि। नागाग्रे जलहा
सिनः । वीचीः क्षिपतीति लन्निपः । छद इति पाठे बहुव्रीहिः ॥१६॥ विलोलजगाम्या रासत्या लकोदशरथो वा
सुश्च तद्दद्वंन्न पात्मजं रामं भीमं च कोपि शुकोपने पुतामसे पुराक्षसेषु चिरंतनश्चिरजीवी मुनिस्तन्ना
न्तिदोषस्पृशो विभीषणः को विश्व चिंत्यमहिमा चिरंतनो मुनिः कुम्भस्य तिमृतं तनिगदं यथा स्मात्तथा
श्रमे समायमीमायच उपायनाभिगनाम तशो यं कृत्स्नघातं च नवेरयद्वि हितं चकार इह कोपि मुनिर्व
द्या स्वो परिश्रा सा न तिनरिदो वेत्या घसंभवह किं कर्मिलिस्य समेवा करदृशं ॥१७॥ ववामी मोभयंकरो
वृको हरस्य महद्दायुधमहतीयुधंच ... समंवापि पक्षवीरं रावणं सुयोधनं च मर्मशिना
मौकुर्वोश्च ॥ पुराणम ॥ पाकस्तु वालिनमिव निशाचरेश्वरं राक्षसपतिं जघान पक्षौ यथा रा०म०
सतावधिकश्री धानां शेषाद्रेक रामो वालिनं रावणेन च ॥१८॥ तन्न यथागतमानसो गतप्राणः

छिन्नस्तवनिनशोभः। गुरुर्महांतं भंगमाप्य भूमौ पपात। पक्षे। गुरुर्द्वेगतमानसः दृसः सः १८ गुरुद्वैः अस्तंतं दुःखयोधनीय। १८ सुयो
धनो दुर्योधनः छिन्नदशा विवशा विस्या मुखश्रीर्यस्य। ऊर्वोर्भंगं प्राप्य जानुभ्यां भूमिं जगाम। सुवेतिः रक्षसां देसानां च
मूर्त्तीभिमानइव। सोपि तैर्देवोच्छिन्न इति भावः। १९। अंते। तस्य रावणस्य सुयोधनस्य च देहः। परिष्कृपो विभूषणमित्य
मरः। २०। विसा। अनिमिषादेवाः सूताः बंदिनः भूत्ता इति पाठे देवयोनिविशेषाः दिश एव पुरंध्र्यः। रामा वामा वामनेत्रा पुरं
ध्री नारी भानुभीमिनी कामिनी चेतिहलायुधः। २१। तौ त्वा पिवनात्मजेन हनूमता भीमेन च। अरी रावणो दुर्योधनश्च।
रात्रपत्नी सीता कृष्णा च भर्तृमुखावलोकरूपं महोत्सवं द्वयेष प्रापच। २२। महाभयंकरबलेन रामेण भीमस्य बलेन
च। पत्नी सीता कृष्णा च। २३। पक्षः। रामस्य भीमस्य च। सति। कृतकल्पा। निबद्धवेणीश्च। अमल्यः संतापो यस्याः तस्माद
ग्नेः प्रविश्य निर्गता। तीव्रसंतापाग्नेर्मुक्ता च। वाजवधूः सीता कृष्णा च। २४। राज्ये लंकाधिपत्ये नियुक्ते न विभीषणेनानु
गतः हरिः सुग्रीवः प्रणीतानायकोस्य तेन बलेन सैन्येन च। नराधिपो रामः स्वां नगरीमयोध्यां प्रतस्थे विमानराजस्य पुष्प

कस्यप्रभुत्वात्स्वामित्वं प्राप्तः। पक्षे तत्तद्राजरूपेण भयंकरेण कृष्णाज्ञावर्त्तिना तु यातो विज्ञाताभिमानानां विशिष्टसन्मानभा
जां वा राज्ञां स्वाम्यं प्राप्तो युधिष्ठिर इंद्रप्रस्थं प्रतस्थे। रथास्य मनु मुत प्रीतिस्तत्सहितः भर्त्तरि रामे महतीं भक्तिं वहन्· रामस्य
कृपां अनुगच्छतीति तदनुरूपस्थितिः कृतवर्मणः कवचस्य नोदनं मोचनं येन सः। गुरोर्महतो वंशस्य पुलस्त्यकुलस्य वृ।
द्धि जनकः विभीषणः क्षपाचरो राक्षसः सत्तं राजश्रेष्ठं राममनुजगाम। पक्षे· गुरोर्द्रोणस्य वंशवर्द्धनोश्वत्थामा· भर्त्तरि दु
र्योधने भक्तिं समुद्वहन् कृपो मातुलोनुगामी यस्य· कृतवर्मणो हार्द्दिक्यस्य नोदनः प्रेरकः क्षपायां रात्रौ सौप्तिकवधा
र्थं चरतीति सः विभीषणः क्रूरकर्मकरत्वाद्भयंकरः तं राजबलं राज्ञां बलभृतं युधिष्ठिरमन्वगमत्। २६। सकुं। कुंभजस्याग राम०
स्त्यस्याशा दक्षिणा दिक् तत्संभवः प्रभंजनो दाक्षिणात्यो वायुः सकुलस्य समानकुलस्य हनूमतः आनुकूल्येन शैवेः जा
लेः सहशरं नीरे शरः कांडे इति विश्वः शैवेनेरिति पाठे मंदं· पताकिनीं सेनां आयानन्आगच्छन्· तां वानरसेनां अवर्द्धयत्·
पूरयामास अश्रमापनयनेनोद्दहर्षयदिति वा पक्षे· सुप्रसिद्धः कुंभजस्य द्रोणस्य आशासंभवोश्वत्थामा· कुलस्यस

ज्ञातीयसमुदायस्यरूपादेरानुकूल्येनानुमतेमपताकिनीः धृष्टद्युम्नादिसेनांश्चागच्छन्ततां शरैर्वीराः शनैरितिपाठे
मंदंमंदमागच्छन्नश्चवर्द्धयतचिच्छेदावर्द्धच्छेदनपूरणयोः चुरादिः किंविन्तुशकुनस्यपक्षिणः शुभस्यचकस्यमानुकू
ल्येनसहशनैः पताकिनीत्रवयंतीयुक्तांरामसेनांसौभाग्यसंपन्नांसीतांवाश्चागच्छन्दाक्षिणात्योवायुस्तांसेनांसीतां
वा उश्चवर्द्धयतवृद्धिमगमयत्तापक्षेशकुनस्यकाकोपसंहर्तुरुलूकस्यानुकूल्येनतत्त्वदर्शितयुक्त्याद्रोणोधृष्टद्यु
म्नादिसेनामवधीतापताकावैजयंत्यांचसौभाग्येपिध्वजेपिचेतिकोशइत्याहुः कुलंजनपदेगोत्रेसजातीयगणेपिच
कुंभजोवृक्षभेदेस्याद्गास्यद्रोणायोरपीतिविश्वः । २७ । अभ्यासमीपे· सेनापतिः प्रहस्तादिर्धृष्टद्युम्नश्च· कुणपः शवःभी
ष्माभयंकरश्चरयोभीष्मादिः शिखंडीच· कुमाराश्चतिकायादयोद्रोणपदयाश्च· वेतालाः पिशाचभेदाः फेरवः शृगालाः
भेरुंडंभीषणांतुंडंमुखंरुंडइतिपाठेरुंडोमुंडइतिहारावली· रुंडः कवंधइतिमालतीटिप्पणेसर्वरक्षितइतिकश्चित्त
भेरुंडोदेवताभेदेयक्षिणपक्षिकयोः स्त्रियांभयानकेवाच्यलिंगइतिमेदिनी· तथाचउपरिपतच्छृगालभयानककवंध· वधूः

सीता कृष्णा च: आर्य: श्वशुरो द्रोणश्च तत्पुत्रस्य रामस्याश्वत्थामश्च पुत्रद्वयं गंगोत्तुनशशाक· कामरूपात्पुत्रा दिशो
काश्च।२८। कृता आरे: रावणास्येन्द्रो रोमश्च· कृतं आगो ऽपराध: दारहरणं सौप्तिक पुत्रादिवधश्च येन लस्य· समग्रणां चूडा
मणि सहितानां मौली नाम स्तकानां छेदनात्त्वत्त्य शिरोरत्नयहाच्च· कृतवैरनिर्यातनं विजयं विशिष्टत्रय युक्त मर्जुनं
च स्तुवंत: सुग्रीवाद्या: कृष्णाद्याश्च· सलक्ष्मणं रामं सयुधिष्ठिरादिमर्जुनं सभीमादिं युधिष्ठिरमेव वानुज ग्मुः।२९। ए
वं त्वा पदमिवारीं वंत मिवापदं च· वादृवार्थे· रामो युधिष्ठिरश्च· भरत प्रधानं केकयी सुतादिं कौशल्यं च ग्रराष्ट्र
धारकं पुरस्तादविके यं च।३०। शिखा मयूराणां। तं रामं युधिष्ठिरं च।३१। चिरात्तयो: राम युधिष्ठिरयोर्दर्शनेन।३२। श्री खं।
पत्यो रामे युधिष्ठिरे च।३३। करा अवनिपाल: रामो युधिष्ठिरश्च।३४। नाथे· पुरंध्री सीता कृष्णा च:।३५। तदा तस्या: सीताया
द्रौपद्याश्च।३६। वये। विशेषेण लक्ष्यमाणा अनुभवायत्र· सर्वेषां प्रत्येकानुभवात्तुल्यता।३७। शरी।। एतत्· समर्तृक राम०
स्नुषादर्शनं· स्नुषा सीता कृष्णा च· जननीं कौसल्यां कुंती च· नरेंद्रो रामो युधिष्ठिरश्च।३८। आयो। त्राता लक्ष्मणो भीमास्य

श्वांतरामं युधिष्ठिरं च माता कौसल्या कुंती चा ३९ मंमो ककिगतो· बाहुलकादतच्· गौरादिः ङ्यापोरिति ह्रस्वः। प्रसाधनी
कंकतिकेत्यमरः· कंकतेतियुक्तः पाठः· कंकतं तु प्रसाधनमिति क्लीबकांडे कंकती तु प्रसाधनीति स्त्रीकांडे च सा ममाला। ४०
। अथा। मौलेः स्नमाल्यादिभिः ४१ लंचा। रामं युधिष्ठिरं च। दयितया· सीतया कृष्णया च· भद्रपीठमरण्यादि घटितं राजा
सनं· नृपासनं यत्तु भद्रासनमित्यमरः ४२ जलो। विष्वक्सर्वतः ४३ सघो। मंक्षुशीघ्रं। पर्यस्तार तत्र आछादितवती। ४४।
प्रासाम्रूछनमुपचर्य गछन्। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। शिवतातिः शिवंकरः। आस्त आसीत्· आसेति पाठे अस ग
त्यादिषु इत्येतस्य लिटि रूपं अस्तेर्भूभावेनापहारात्। ४५। तं ता रामं युधिष्ठिरं च निरराजयन्। नीराजयंति स्म। ४६ द्वीप
शाक्षितिभर्तुः रामस्य युधिष्ठिरस्य चा ४७ विमान रामो युधिष्ठिरश्च ४८ पुरा। मूलकमेतु कार्मणां· सिंहाकारमासनं·
सिंहासनं तु तत्तु हैममित्यमरः ४९ मणि। प्रतिफुल्ला प्रतिबिंबिता। ५० लीला। चामराण्येव मराला हंसाः ५१ अत्र तु कि
याविशेषणं। आनकेः प्रथमं निवेदितैः कुशीलवैः ५२ रात ते। वितते घ्रा नद्धादिषु। ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकं। वंश्यादिकं

तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनमित्यमरः लयः साम्यमिति च ॥५६॥ सको नर्त्तकीलासिके समे ॥५७॥ सचांचंद्रलेखहे
सपक्षपम्मकोषस्तु कुतुंडुस्त्वंगहारविशेषाः ॥ तत्संबंधिनस्तु प्रसिद्धाः ॥५८॥ सपूद्रव्यं वित्तं स्वापतेयमृक्थं रिक्थं धनं
वस्वित्यमरः ॥५९॥ सस्थूला स्थूलवेदानस्थूललक्षदानशीलौ वहुप्रदः वनीपको याचनक इत्यमरः ॥ अधिनोत्प्रीणयामा
साधिविप्रीणानो अधिश्रीः पूर्णसंपत् ॥६०॥ रमा ॥ सा रमा लक्ष्मीस्तत्र रामं युधिष्ठिरं च आरप्राया तमिति सामर्थ्याल्लभ्य
ते मारमारं स्त्रेष्टकामं आनतानम्रा मारस्य मारस्य मानं तनोतीति वा तनोते ईः ननता नम्राः किंतु समुद्भिन्नाः नम्यते इति न
मा रतोनुरक्त आगमो यस्याः मांशोभां गता प्राप्ताः रसेन मात्सर्यादिना अनतम मनतम्रमाननं मुखं मानसं च यस्याः ॥ सर्वतो
भद्रः ॥ तदिष्टं सर्वतोभद्रं प्रमयां यदि सर्वत इति कंठाभरणात ॥६१॥ रम्या ॥ सुंदरीः आकल्पं विलसनशीलानि यमापिष्ट रम०
तमंडना स्थितिर्मर्यादा तद्वती अभीष्टलोकांतरास्तु खो ह्मुर्काः ॥ रमिता नुजेनोपलक्षितं रामं दाशरथिं रमंते स्मेति यु
धिष्ठिरं ष्ठिरं क्षितिपतेर्दशरथस्य पांडोश्च लक्ष्मीराश्रयते स्म ॥ चक्रबंधः ॥ पुरः पुणोलेखसादानत्रत्रीन्षडरीकृता ता तु

पंतुन्नमयेन्नेमौनामां कश्च कःसं। विधिरिति कंदाभरणात्तात्म्रत्रोकः कविराजकाव्यमिति।६२।श्रुतातीर्थभूताद्गुरुरूपात्
कुंभभुवोः वाल्मीकेः सर्वज्ञात् कुंभभुवो गोगायाः कवे र्नीविभ्राश्च स्वपुरं किष्किंधा द्वारवतीच राजा रामो युधिष्ठिरश्च ह
रीणां सुग्रीवादीनां कृष्णस्य च।६३। श्रिया। स रामो युधिष्ठिरश्च भरतप्रत्यर्पितया भरतकुलागतया च श्रिया सेवितः अनु
जालक्ष्मणाख्यो भीमाख्यश्चाकामदेवः स्मरः लक्ष्मणोस्य काव्यप्रयोजकश्च सभाः सशोभः रस्यायल्पाश्रीसा च सानुमहः
राजपक्षे सरस्वती सहितयेति वा लक्ष्या।६४। आवश्यकपरश्लेष व्याविख्यासावशात्मनः। लक्ष्मणस्य कृतौ सर्गी इत्थया
यासीत्त्रयोदशः॥ ॥आवश्यकश्लेषषष्टशेयेक विवक्षया। श्रीलक्ष्मणो राघवपांडवीयव्याचष्ट विस्पष्टगलीरभावा।१। उन्न
मश्लोकपादाञ्जरजो निर्मृष्टचेतसः। दत्तसूरिसुतस्यैषा कृतिरस्तु सतां मुदे।२। प्रमादतिमिरच्छन्नश्लेषाशयविशोधिनी। उपादद्धमपाकसम
स्तं संसारचंद्रिका।३। इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदुत्तमश्लोकतीर्थम
हामुनिकृपाकटाक्षैकवीक्षितब्रह्मज्ञानिवंशावतंसश्रीमद्दत्तसूरिसुतलक्ष्मणपंडितविरचिता राघवपांडवीयटीकासा
रचंद्रिका समाप्ता॥ ॥ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ श्रीसम्वत् १८ ३३॥ शक १६९८ श्री राम ४

८२

राघवपांडवीयटीका

१८००

२४